

KAMENOKLESARSKE TRADICIJE BRAČA I KORČULE

Škoro, Franka

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Split, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Split / Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:172:665007>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-20**

Repository / Repozitorij:

[Repository of Faculty of humanities and social sciences](#)

UNIVERSITY OF SPLIT

SVEUČILIŠTE U SPLITU

FILOZOFSKI FAKULTET

Diplomski rad

KAMENOKLESARSKE TRADICIJE BRAČA I KORČULE

Franka Škoro

Split, veljača, 2020.

ODSJEK ZA POVIJEST UMJETNOSTI
POVIJEST UMJETNOSTI I POVIJEST
ODABRANA POGLAVLJA IZ DALMATINSKE UMJETNOSTI

KAMENOKLESARSKE TRADICIJE BRAČA I KORČULE

Studentica: Franka Škoro

Mentor: prof. dr. sc. Josip Belamarić

Split, veljača, 2020.

Sadržaj

<i>Sažetak</i>	1
Uvod.....	3
1. Tradicija obrade kamena na istočnom Jadranu.....	5
1.1 Značajniji kamenolomi Jadrana.....	8
2. Geološko oblikovanje i kvaliteta kamena s Brača i Korčule.....	9
3. Antički kamenolomi Brača i Korčule.....	15
3.1. Tehnike vađenja i obrade kamena u antici.....	27
3.2. Kamenoklesarstvo i društvena dinamika.....	31
4. Razvoj bračkog i korčulanskog kamenarstva od srednjeg vijeka do dvadesetog stoljeća.....	35
4.1. Otvaranje novih kamenoloma i disperzija kamena.....	42
4.2. Razvoj kamenoklesarskog rukopisa unutar pojedinih obitelji.....	54
4.3. Sličnosti i razlike kamenoklesarskog nazivlja Brača i Korčule.....	65
4.4. Klesarske škole	68
5. Modernizacija tehnike vađenja kamena i njegove obrade.....	71
6. Klesarska škola na Braču; preživjeli čuvar tisućljetne tradicije.....	74
7. Sudbina korčulanske kamenarske tradicije.....	77
8. Jadrankamen i disperzija bračkog kamena danas.....	79
9. Prezentacija kamenarske tradicije javnosti - pogledi i mogućnosti	84
Zaključak.....	86
Literatura.....	88
Popis slika.....	92

Sažetak:

Polazište je ovog rada predstaviti razvoj kamenoklesarstva na otocima Braču i Korčuli. Naglasak je stavljen na povijesni kontinuitet od antike do danas, predstavljen kroz društvene, gospodarske i sociološke aspekte. Rad je podijeljen u tri dijela: prvi dio bavi se značajem kamena i kamenoklesarskog zanata u antici s naglaskom na kamenu materiju i alate koji su se tada koristili. U drugom dijelu rada opisan je nastavak kontinuiteta kroz nekoliko povijesnih razdoblja, od srednjeg vijeka, preko renesanse pa sve do dvadesetog stoljeća. U ovom dijelu naglasak je stavljen na kamenoklesarske obitelji i značajna imena naše povijesti umjetnosti kao produkta bogate tradicije. Osim značajnih imena dat je uvid u sličnosti i razlike bogatog kamenoklesarskog jezika Brača i Korčule. Posljednji dio rada opisuje situaciju kamenoklesarske tradicije danas te njezin prežetak kroz obrazovanje novih kamenoklesara, modernizaciju tehnologije obrade te njezinog utjecaja na kvalitetu finalnog proizvoda. Naposljetku, predstavljen je pregled distribucije bračkog i korčulanskog kamena danas te mogućnosti prezentacije ovog plemenitog zanata u svrhu očuvanja tisućljetnog kontinuiteta.

Ključne riječi: kamen, kamenoklesarstvo, kamenoklesarski alati, vapnenac, kamenoklesarsko nazivlje, Brač, Korčula, Jadrankamen

Summary:

The starting point of this paper is to present the development of stone masonry on the islands Brač and Korčula. Emphasis is placed on historical continuity from antiquity to the present, presented through social, economic and sociological aspects. The work is divided into three parts: the first part deals with the importance of stone and stone-craftsmanship in antiquity with an emphasis on stone material and tools used at that time. The second part describes the continuation of continuity over several historical ages, from the Middle Ages, through the Renaissance until the twentieth century. In this section, emphasis is placed on stone-masonry families and significant names in our art history as a product of a rich tradition. In addition to significant names, an insight into the similarities and differences of the rich stone-carving language of Brač and Korčula is given. The last part of the paper

describes the situation of the stone-carving tradition today and its survival through the education of new stone-carvers, the modernization of processing technology and its impact on the quality of the final product. Finally, an overview of the distribution of stone from islands Brač and Korčula is presented today and the possibility of presenting this noble craft in order to preserve its thousands years-old continuity.

Keywords: stone, stone masonry, stone masonry tools, limestone, stone masonry terminology, Brač, Korčula, Jadrankamen

Uvod:

Ovaj rad opisuje povijesni pregled razvoja kamenoklesarstva na Braču i Korčuli. Kroz opisana povijesna razdoblja stavljen je naglasak na branje kamena u kamenolomima, tradicionalne alate te važna imena koja su obilježila kamenarsku tradiciju ovih dviju sredina. Polazišna literatura za ovaj rad knjiga je Josipa Belamarića, *Kamen istočnog Jadrana*, koja na lijep način sintetizira kamenarske tradicije istočne obale Jadrana. Dio koji se bavi kvalitetom kamena, njegovim geološkim postankom i razlikama kamena od ležišta do ležišta, opisan je uz pomoć *Rudarsko - geološke osnove/studije Dubrovačko-neretvanske županije*, Josipa Hamlića. Od velike pomoći bio je i rad Mione Miliše i Vinke Marinkovi, *Maromre laudatta Brattia*, koji daje uvid u bračko kamenarstvo u antici s naglaskom na geologiju. Za dio rada koji se bavi antičkim kamenolomima na Korčuli kao izvor podataka poslužio je rad Marinka Gjivoja, *Antički kamenolomi na Koručlanskim otocima*, jedan od prvih koji se bavi ovom tematikom na Korčuli. O antičkim kamenolomima te tragovima alata koji su se koristili u njima, pisao je i Mate Parica u doktorkoj disertaciji *Arheološki tragovi kamenarstva u Dalmaciji od prapovijesti do kraja srednjeg vijeka*.

Razvoj kamenoklesarske tradicije od novovjekovnog razdoblja pa sve do dvadesetog stoljeća opisan je preko kamenoklesarskih obitelji i istaknutih majstora graditelja i kipara te njihovih krunskih djela. Kamenoklesarsku obitelj Andrijić i njihovo djelovanje u Korčuli, Dubrovniku, ali i na suprotnoj obali Jadrana, prikazao je Goran Nikšić u nekoliko svojih članaka, dok su radovi Krune Prijatelja i Cvite Fiskovića o kamenoklesarskoj obitelji Bokanić poslužili su kao uvid u funkcioniranje jedne „botteghe“.

Dio rada bavi se i bogatom kamenoklesarskom terminologijom koja je prezentirana uz pomoć nekoliko izvora, među kojima je već spomenuta knjiga Josipa Belamarića, koji je uz pomoć *Riječnika bračkih čakavskih govora*, Petra Šimunovića, sintetizirao kamenoklesarsko nazivlje otoka Brača. Ti su nazivi uspoređeni s bilješkama kipara Ante Marinovića, koji je za potrebe ovog rada ustupio svoju mapu grafika *Kamen*, izrađenu 1980. godine. Za potrebe izrade grafika prikupio je stare kamenoklesarske nazive koji se koriste na Korčuli i Braču. Njegove bilješke uspoređene su i s *Riječnikom govora grada Korčule*, Damira Kalogjere, Mirjane Svobode i Višnje Josipović.

Bitan dio rada posvećen je obrazovanju kamenoklesara, od osnivanja prvih zanatskih škola pa sve do danas, za što su poslužili radovi Frane Klisure, koji je istražio obrazovanje mladih kamenoklesara na Korčuli te Tamare Plastić i Tončija Vlahovića, koji su prikazali

razvoj obrazovanja bračkih kamenoklesara s posebnim naglaskom na Klesarsku školu u Pučišćima.

Naposlijetku, rad se završava opisom utjecaja moderne tehnologije na kvalitetu kamena i okoliš. Naglasak je stavljen na distribuciju bračkog i korčulanskog kamena te prežitak tradicije. Predstavljen je rad najveće industrije kamena na otoku Braču, tvrtke Jadrankamen. Saznanja o njihovom radu predočila mi je voditeljica izvoznog centra Ljiljana Plazibat. Rad se završava mogućnostima prezentacije ove bogate tradicije i očuvanja njezinih dostignuća.

Cilj rada jest istaknuti sličnosti i razlike tijeka razvoja kamenoklesarske tradicije, sličnosti i razlike same kamene sirovine, kontinuitet razvoja obrazovanja potrebnog kadra te naposljetku, njihov prežitak do danas. Kroz bogat kamenoklesarski leksik i ostvarenja u graditeljstvu i kiparstvu prikazani su tjemovi razvitka ovih dviju sredina čija je kamenarska tradicija stoljećima bila vrlo cijenjena. Valoriziranje njihovih dostignuća od vitalne je važnosti, kako za gospodarstvo tako i za kulturu u njezinoj ukupnosti.

1. Tradicija obrade kamena na istočnom Jadranu

Čitava istočnojadranska umjetnost i graditeljstvo obilježeni su oblikovanjem kamena, a ta tradicija održava kontinuitet još od prapovijesti pa sve do današnjih dana. Međutim, nisu se u kamenu gradila samo reprezentativna zdanja, izrađivali ornamenti, skulpture, sarkofazi i ostali predmeti o kojima se puno pisalo, već i ono što je u puno većoj mjeri ostavilo traga na svakodnevicu žitelja našeg kraja. Kilometri pedantno naslaganog kamena, od kojih se većina danas ne vidi, jer je obrasla šumom i prepuštena zaboravu, nebrojeni sati rada vrijednih ruku težaka koje su stoljećima gradile zidove „meja“, zidove koji su škrti krški kraj pretvarali u plodne labirinte.

Ti suhozidni labirinti zalijevani znojem mnogih generacija bili su simbol hrane i razvoja kraja, dijelili su posjede i sprječavali kišu da odnese i ono malo plodne zemlje koja se na kršu zadržala.¹ Ne može se sa sigurnošću odrediti starost ovog monumentalnog spomenika ljudskog rada, međutim, uvriježilo se mišljenje da je većina njih sagrađena od druge polovine 19. stoljeća, nakon što su od bolesti vinove loze stradali talijanski i francuski vinogradi, što je natjeralo „našeg čovjeka“ da obradi i najškrtriji dio svoje zemlje.²

U kamenu je čovjek našao spas i od najgorih suša, gradeći brojne cisterne, „gustirne“, kako bi u bezvodnom kraju sakupio malo kišnice. Kamenom su se služili i za obranu od najljućih nasrtaja Majke Prirode, gradeći rive i zaštićene luke. Štitio je čovjeka kamen kada se trebalo obraniti i od samoga sebe, pa su se tako kamenom gradili masivni obruči zidina i kula koje su i danas u nekim gradovima sačuvani kao trajni spomen vještine naših predaka te njihovog suživota s kamenom.³

Život čovjeka i kamena oslikavao se i u njegovu najintimnijem življenju. U kamenu se ne grade samo zidovi i krovovi kuća, već i brojni komadi namještaja i alata u kućama, od umivaonika, kamenica, škafa, ormara, do ognjišta, klupa, stolova, torkula i žrvnji. Na koncu života, za sebe i svoju obitelj, čovjek podiže kamenu grobnicu i nad njome spomenik.⁴

Potreba i ideja za obradom kamena javila se davno, još u prethistorijsko doba kada su u krajoliku počele nicati građevne strukture kružnoga oblika, čiji se naziv mijenja od mjesta do mjesta na našoj obali. Te su građevne strukture služile težacima kao prva skloništa i

¹ Gjivoje, Marinko. *Otok Korčula, II izdanje*. Zagreb: Vlastita naklada, 1969., str. 130.

² Belamarić, Josip. *Kamen istočnog Jadrana*. Split: Javna ustanova ReraSD, 2015., str. 8.

³ Givoje, Marinko. *Otok Korčula*, str. 130.

⁴ Isto.

privremeni stanovi, građene da drugo traju i malo se ili nikako održavaju. Na Braču ih nazivaju „bunje“, na Korčuli „vrtujci“, u Istri „kažuni“, u Šibeniku „ćemer“, a na suprotnoj obali Jadranskog mora, u Pulji, nazivaju se „trulli“. Njihova gradnja nastavila se i u protohistorijsko doba i jedan su od značajnijih obilježja našeg krajolika. Ove strukture gradile su se od kamena kojeg je bilo u izobilju, onog površinskog, pločastog kamena koji se klinovima lako odvajao. Kamen se vadio u neposrednoj blizini mjesta na kojem su se „vrtujci“ gradili, radi uštede snage i vremena. Sama struktura konstrukcijski sama sebe podupire na način da je veći dio ploča oslonjen na prethodni red, dok je manji dio prepušten pa tako struktura postiže stabilnost svojim vertikalnim teretom.⁵

Sl. 1. Bračke bunje

⁵ Belamarić. *Kamen istočnog Jadrana.*, str. 10.

Sl. 2. Trullo u Pulji, Italija

Osim kamenih skloništa glavno obilježje našeg okamenjenog krajolika jesu brojne obredne gomile i gradine, a gradile su se u najrazličitijim oblicima. I one su, kao i sve što je naš težak radio od kamena, determinirane funkcijom, pa su tako gomile služile za obranu terena od vjetrova, te od erozije zemlje na strminama.⁶

Prirodna osnova kamena nije se mijenjala, on se samo dislocirao i sljubljiavao s ostalima tvoreći strukture koje su u krajoliku činile jednu cijelinu koja nije iskakala i narušavala njegov izgled. Postupno u krajoliku niču i složenije građevne strukture, nastale čovjekovim ispitivanjem mogućnosti i granica kamena. Tako se u kamenu grade brojne ladanjske i gospodarske vile, palače, zidine, kule, obične težačke kuće, zvonici, crkve i bezbroj drugih monumentalnih kulturno-povijesnih spomenika koji se i danas opiru zubu vremena i očaravaju gledatelja.

Ljubav čovjeka i kamena možda se najbolje ogleda u činjenici da se lokalno stanovništvo odnosi prema kamenu kao težak prema svom urodu, pa se tako on „bere“. Ljudi su još u antičko vrijeme vjerovali da se kava može obnoviti, o čemu govori Plinije Stariji: „Među mnoga druga čuda same Italije stoji tvrdnja Papirija Fabijana, vrlo iskusnog prirodoslovnog

⁶ Isto, str. 7.

znanstvenika, da mramor u kamenolomima raste. Kopači također tvrde da se te rane u brdima same po sebi popunjavaju.“⁷

1.1. Značajniji kamenolomi Jadrana

Diljem jadranske obale može se naći vrlo kvalitetnog kamena, o čemu svjedoče brojni kamenolomi. Neki datiraju još iz vremena antike, a neki kasnije, međutim, svjedoče i o kontinuiranoj potrazi za kvalitetnim kamenom. Prije svega treba spomenuti fini bijeli istarski kamen, od kojeg su građeni brojni spomenici u Veneciji, Veroni, Cipru, Kreti i Solunu.⁸ Dekorativno upečatljiva, poznata je i rapska breča, šupljikavi pješčenjak koji se rabio za izradu arhitektonske plastike.⁹ Niz kava otvoreno je i u okolini Benkovca, čiji se kamen, karakteristične svjetložute nijanse te iznimne kvalitete, još i danas izvozi u većinu zemalja EU, Australiju i Japan.¹⁰ Kamenolomi se otvaraju i na velikom broju dalmatinskih otoka, a najpoznatiji su oni na Braču, Korčuli, Hvaru i Visu. Osim na otocima kamen se bere i u okolini Trogira, a taj kamen spominje Plinije Stariji navodeći da je Trogir poznat po mramoru - *Tragurium marmore notum*.¹¹ Značajnih kamenoloma ima i u dalmatinskoj zagori, a najrasprostranjeniji kamen je dolit, koji je vrlo otporan na habanje, a bere se u okolini Dolca Donjeg. Osim dolita ima i vapnenca koji se bere u okolini Sinja.¹² Naposljetku, vrijedno je spomenuti i crveni kamen koji se brao u Bokokotorskom zaljevu, a to je zapravo vapnenac koji ima karakterističnu crvenkastosmeđu boju. Uvelike su ga koristili Dubrovčani za predvorja svojih kuća i palača.¹³

Po kvaliteti kamena vapnenca, njegovoj otpornosti i lakoći obrade, svakako se ističu kamenolomi srednjodalmatinskih otoka Brača i Korčule. Na tim dvama otocima kvaliteta kamena prepoznata je još u antici kao važan izvor građevnog i kiparskog materijala. Kamen se iz tih otoka izvezio kroz čitavu povijest i bio je važan gospodarski i društveni čimbenik.

Na otoku Braču veliki broj kamenoloma niče na njegovoj sjevernoj strani u okolini Škripa, a na otoku Korčuli na njegovoj istočnoj strani u okolini grada Korčule, preciznije na otočićima koji se protežu u Pelješki kanal prema Orebiću.

⁷ Isto, str. 12.

⁸ Belamarić, Josip. *Kamen istočnog Jadrana.*, str. 100.

⁹ Isto, str. 95.

¹⁰ Isto, str. 90.

¹¹ Isto, str. 58.

¹² Isto, str. 88.

¹³ Isto, str. 78.

Oblikovanje u kamenu uvelike je obilježilo, kako Brač i Korčulu, tako i čitavu jadransku obalu, njezinu umjetnost i graditeljstvo. Svako od povijesnih razdoblja za sobom je dovelo i različita geopolitička i socijološka iskustva, koja su se dakako ogledala u ovom zanatu. Stoljećima tako čovjek usavršava i humanizira svoju okolinu, pokorava njezinu snagu svojoj volji, na sveopće oduševljenje promatrača.

2. Geološko oblikovanje i kvaliteta kamena s Brača i Korčule

Najvažnija ležišta kamena u Hrvatskoj nalaze se na području jadranske obale, petrografski to su sedimentne stijene, odnosno vapnenci, koji se ovisno od područja do područja razlikuju po boji, teksturi, otpornosti na vanjske čimbenike i dekorativnosti. U Hrvatskoj tako ne nalazimo metamorfnih stijena, odnosno mramora, niti kamena silikatnog sastava, granita. Međutim, prema petrografskom sastavu, ležišta arhitektonsko-građevnog kamena u Hrvatskoj mogu se podijeliti u pet regija, a to su: Sjeverozapadna Hrvatska, područje mekanog i poroznog vapnenca zvanog „vinicit“, čija se ležišta nalaze kraj grada Varaždina, zatim područje Slavonije (Sjeveroistočna Hrvatska) u kojoj nema kamenoloma arhitektonsko-građevnog kamena. Iako je to područje bogato eruptivnim i metamorfnim stijenama, nije pogodno za vađenje kamena zbog tektonske poremećenosti naslaga. Nadalje, tu je još Karlovačko-goransko-lička regija čiji južni dio pripada Dinarskoj karbonatnoj platformi, stoga se ova regija može pohvaliti sa više nalazišta kamena, među njima je kamen koji se vadi nedaleko od Gospića, „velebit portoro“, gusti vapnenac smeđosive boje prošaran bjeličastim i crvenkastim žilicama. Nedaleko od Donjeg Lapca eksploatira se vapnenac crvene boje, „unarot“, a nedaleko od Obrovca smeđosivi i crvenkasti vapnenci i vapnenačke breče „romanovac“ i „tulovac“.¹⁴

Kao zasebnu regiju promatramo poluotok Istru koja pripada Jadranskoj karbonatnoj platformi. Istra je bogata arhitektonsko-građevnim kamenom, vapnencima iz gornje jure („orsena“ i „valkarin“ iz kamenoloma Valkarin kraj Poreča), donje krede („kanfanar“ ili istarski žuti kamen, poznat pod nazivom „Giallo d'Istria“) i gornje krede (tamnosmeđi vapnenci poznati na tržištu kao „Istranka“). Naposljetku, tu je i regija Dalmacija, koja također pripada Jadranskoj karbonatnoj platformi, a u kojoj se nalaze brojni aktivni kamenolomi od kojih su neki već opisani u prethodnom poglavlju. Međutim, treba izdvojiti i

¹⁴ Pletikosić, Lado. *Primjena kamena u graditeljstvu*, diplomski rad. Zagreb: Građevinski fakultet u Zagrebu. 2007., str. 48. – 49.

podrobnije opisati kvalitetu kamena koji se nalazi na otocima Braču i Korčuli, kao kamenu koji se stoljećima eksploatira i obrađuje za raznorazne primjene.¹⁵

Otok Brač čine čvrste stijene vapnenca i dolomita nastalih prije 100 milijuna godina u najmlađem razdoblju mezozoika, kredi, kada se na području gdje se nalazi današnji otok, nalazilo plitko more. Taloženjem školjkaša nastajao je sediment kojeg danas nazivamo „rudistni vapnenac“. Na kraju krede i na početku tercijara stijene se počinju izdizati iz mora, te se u razdoblju eocena formira bračko tlo, koje je tada bilo sastavni dio kopna. U razdoblju pleistocena, prije otprilike milijun godina, Brač je bio nastanjen faunom koja više ne egzistira na tom otoku, konjima, jelenima, medvjedima i govedima, a čije se kosti danas mogu naći u bračkom tlu. Tada je klima bila vrlo hladna, a česte oborine stvorile su rijeku i njene pritoke, koji su tekli duž današnjeg Brača, taložeći sloj kamenja i pijeska u nižim dolinama, stvarajući sloj dijuvijalnih breča. Prije otprilike 20 – 30 000 godina, u razdoblju holocena, Brač je postao otokom. Procesom erozije i taloženja na Braču je nastalo više vrsta tla, pa tako na Braču nalazimo vapnence, pjeskovite vapnence, pješčenjake, lapore, breče, pijesak, glinu, šljunak i zemlju crvenicu.¹⁶

Brač je od davnina poznat po svom vrsnom bijelom i sivom kamenu, iako je po geološkom postanku vapnenac, često ga se zbog svoje kvalitete nazivalo mramorom. Taj nadaleko poznati „bijeli brački kamen“, zapravo je gornjokredni, točnije senonski vapnenac, a ima ga na sjevernom, istočnom i jugoistočnom dijelu otoka. Tog vapnenca ima u desetak varijacija, od skroz bijelog do onog tamnosmeđeg te takozvanog bituminoznog vapnenca, kojeg ima u okolici Škripa i Pučišća.¹⁷

Na otoku Braču nalazi se više kamenoloma, u okolici Pučišća, na istočnom dijelu u okolici Selca te na zapadu u blizini Nerežišća. Brački bijeli kamen danas poznajemo pod nazivom „veselje unito“ i „veselje fiorito“, nazvan prema uvali Veselje iznad koje se nalazio stari kamenolom. Na tom mjestu razvila su se tri nova: kamenolom Sivac, Barbakan i Punta. Isti takav bijeli brački kamen eksploatira se u kamenolomu Kupinovo, dok se u kamenolomu Sivac vadi sivkasto-bijeli kamen, dolomitizirani vapnenac.¹⁸

¹⁵ Isto, str. 50.

¹⁶ Marinković, Vinka. Miona Miliša. *Marmore laudatta Brattia*. Split: Muzej grada Splita. 2015., str. 14.

¹⁷ Isto, str. 15.

¹⁸ Pletikosić, Lado. *Primjena kamena u graditeljstvu*. diplomski rad. Zagreb: Građevinski fakultet u Zagrebu. 2007., str. 51.

Sl. 3. Veselje unito

Sl. 4. Veselje fiorito

Gornjokredni vapnenci protežu se i na otoku Korčuli, točnije na istočnom dijelu, u okolici grada. Kroz povijest kamen se vadio iz otočića ispred Lumbarde: Kamenjaku, Vrniku i Sutvari. Međutim, više se tamo ne nalaze aktivni kamenolomi. Danas je aktivan samo kamenolom Humac.¹⁹

I korčulanski je kamen kao i brački poznat od davnina te se i njega nazivalo mramorom ili polumramorom, zbog karakteristične blijedožućkaste boje. Koliko je kamenarska djelatnost značajna na ovom otoku govori i neformalna litostratigrafska jedinica KV (korčulanski vapnenac). Zbog impozantnih rezervi i kvalitete, još uvijek, predstavlja perspektivnu sirovinu arhitektonsko - građevnog kamena.²⁰

Na području južno od Žrnova prema Pupnatu, južno od Smokvice te sjeverno i zapadno od Vele Luke izdvojeni su vapnenci i dolomiti cenomana. Ti su vapnenci svijetlosive do gotovo bijele boje, dobro pločasto raslojeni.²¹

Izložen suncu s južne strane, bijeli korčulanski vapnenac postaje tamnožut, dok djelovanjem sunca sa sjeverne strane dobiva smeđu patinu. Ovisno o lokaciji kamenoloma kamen ima specifične karakteristike, pa tako kamen s otoka Vrnika ima gustu strukturu s puno školjaka na površini, čija se prisutnost smanjuje kako se ide u dubinu kamene strukture, što doprinosi njezinoj čvrstoći.²² Prisutnost školjaka uvjetuje njegovu klasifikaciju, pa tako kamen s većom prisutnošću školjaka nazivamo talijanskim nazivom „fiorito“, a korčulanskim

¹⁹ Isto.

²⁰ Halamić, Josip. *Rudarsko - geološka osnova/studija Dubrovačko-neretvanske županije*. Zagreb: Hrvatski geološki institut. 2008., str. 24.

²¹ Isto, str. 21.

²² Gjivoje. *Otok Korčula*, str. 134.

nazivom „pigavac“ ili „bužavi“. Ako je primjesa školjaka još i veća, što se najčešće događa u gornjem sloju kamena, tada taj kamen nazivamo „rogej“. Dublji sloj kamena koji nema primjese školjaka naziva se talijanskim nazivom „unito“, a korčulanskim „saldi“. I jedna i druga varijanta kamena posjeduju jednaku kvalitetu, međutim, imaju drugačiju namjenu. Kamen „pigavac“ koristi se pri gradnji jer je otporniji na atmosferilije, dok se kamen „saldi“ koristi za skulpturalno oblikovanje jer je podesniji za modeliranje.²³ Vrnički kamen karakteristične je bijele boje, a izložen vodi, mrazu ili hladnoći, ne poprima nikakva oštećenja i ne gubi polituru.²⁴ Iako je vrnički kamen vrlo otporan i čvrst, ne predstavlja veliki problem kada je u pitanju njegova obrada jer je vrlo podesan za klesanje. Vremenom ovaj kamen poprima karakterističnu ružičastu patinu.²⁵ Kamen s ovog otoka najkvalitetniji je na otoku Korčuli, a sudeći prema određenim nagradama kojima je ovjenčan, možda i u Dalmaciji. Na sajmu kamena, u Parizu 1900. godine, vrnički kamen dobio je zlatnu nagradu za najbolji vapnenac Sredozemnog bazena, te ponovno u Parizu, 1927. godine, gdje je dobio nagradu za najbolji ornamentalni kamen u Dalmaciji.²⁶

Gustog i čvrstog vapnenca ima i na otočiću Kamenjaku, dok na otoku Sutvari ima vapnenca koji se koristi oblikovanje kamenica i unutarnjeg namještaja, jer nije pogodan za građenje zato što mu se vremenom površinski sloj soli i ne podnosi teške terete. Zbog gubljenja dekorativnosti na tom je otoku bila zabranjena ekskavacija kamena za vrijeme okupacije Korčule (1807.-1813.). Međutim, utvrđeno je da je kamen iz Sutvare, u svojim dubljim slojevima, ipak čvršći i otporniji. Slične odlike ovog kamena ima i onaj na suprotnoj strani otoka Korčule, na otočiću Pržnjaku.²⁷

Od ostalih značajnijih lokaliteta treba istaknuti otok Badiju, čiji je vapnenac otporan na habanje, dolomit s otočića Krmače, koji je pogodan za zatvorene prostore, dok se pod utjecajem atmosferilija ljušti, mekani bijeli vapnenac iz Oskorušice u blizini Žrnova, bijeli, žućkasti i smeđi vapnenac, pigavac, iz uvale Vrbovica, koji se upotrebljava za gradnju obala, stepeništa i pločnika, te bijeli, mekani vapnenac iz uvale Vaja kod Račišća.²⁸

Marinko Gjivoje tvrdi kako na Korčuli ima i mramora, na južnoj obali otoka između zalijeva Orlanduše i Pavja Luke. Na toj se lokaciji vadio tvrdi bijeli, crvenkasti i crvenkasto-

²³ Belamarić, Josip. *Kamen Istočnog Jadrana.*, str. 69.

²⁴ Gjivoje, Marinko. *Otok Korčula.* 1969., str. 134.

²⁵ Belamarić. 2015. str. 69.

²⁶ Isto, str. 80.

²⁷ Gjivoje. *Otok Korčula.*, str. 134.

²⁸ Isto.

ružičasti mramor kojeg lokalno stanovništvo zove „rumenac“, od kojeg je napravljeno nekoliko oltara u crkvama otoka Korčule.²⁹

Zbog svoje bjeline i čistoće, korčulanski je vapnenac pogodan za proizvodnju vapna, o čemu svjedoče brojne „klačine“ (vapnenice), koje su se koristile za njegovu proizvodnju još od davnina.³⁰

Kvaliteta ovdje nabrojanih vapnenaca, osim fizičko-mehaničkih svojstava (tlačna čvrstoća, savojna čvrstoća, otpornost na habanje, poroznost, upijanje vode, postojanost prema agresivnim agensima), ovisi o postojanosti boje (petrografska značajka) na vanjske čimbenike.³¹ Stabilnost boje stijena ovisi o mineraloško-petrografskom sastavu te različitim primjesama. Reakcija tih elemenata uzrokuje promjenu boje, odnosno njezino blijedenje, a na tu su reakciju najviše osjetljivi crni i sivi vapnenci. Postojanost boje veća je kod prirodnog kamena metamorfnog i magmatskog porijekla, čiji je intezitet promjene svježine kamena puno manji od kamena sedimentnog porijekla. Boja vapnjenca, dolomitiziranog vapnenca, breča te vapnenih pješčenjaka ovisi o boji minerala kalcita i dolomita te o primjesama organske tvari. Kalcit može biti bijel, a može biti i obojen, stoga boja vapnenca može varirati od skroz bijele boje, preko žute, crvene, crne i sive boje. Veliku ulogu u boji vapnenci ima i mineral željeza koji je zaslužan za karakterističnu crvenkastu boju. Nalazimo ga u varijacijama, narančaste, žute i smeđe boje, pa sve do zelene, plave i crne boje. Sve to ovisi o oksidacijskim uvjetima kojima je sediment bio podvrgnut. Primjer takvog kamena imamo u Istri, već spomenuti „kanfanar ili istarski žuti kamen“. Sedimentne stijene svoju boju sačuvaju od vremena svog postanka, a nijanse boja u stijeni odraz su uvjeta u kojima se događala sedimentacija. Žućkaste i crvenkaste nijanse vapnenca otpornije su na atmosferilije i njihova je boja stabilna, dok su sive nijanse, a poglavito one crne, nepostojane, te nakon nekog vremena, ako su ugrađene u eksterijer, oksidiraju i izblijede. Međutim, njihova iznimna dekorativna svojstva do izražaja dolaze u interijerima, gdje boja ostaje stabilna.³²

Osim pigmenta i dekorativosti kamena, važno je obratiti pažnju i na određene karakteristike kamena koje uvjetuju njegovu kvalitetu. Prije svega to je vlažnost, odnosno majdanska ili kamenolomska vlaga, koju sadrže sve stijene u Zemljinoj kori. Ta je vlažnost stijene u dubljim slojevima stalna dok pri gornjim slojevima ovisi o atmosferilijama. Vlažnost

²⁹ Isto, str. 132.

³⁰ Isto.

³¹ Crnković. Šarić. str. 33.

³² Kršinić, Ana. Ivan Tomašić. „Utjecaj pigmenata i primjesa na postojanost boje i dekorativnost prirodnog kamena“. *Klesarstvo i Graditeljstvo* Vol. XX, No. 1-2, Pučišća: Klesarska škola, 2009., str. 77.-83.

kamena utječe na njegovu mekoću te samim time i lakoću obrade. Tako je kamen koji ima veći postotak vlage mekši i lakši za obradu. Iz tog razloga u prošlosti se obrada kamena odrađivala u podzemnim kopovima, kako kamen ne bi izgubio svoju vlagu. Gubitkom vlage kamen ima bolja fizičko-mehanička svojstva, stoga je otporniji i dugotrajniji. Osim vlažnosti važna je i gustoća kamena ili specifična masa koja ovisi o njegovom mineralnom sastavu. Zatim, pri utvrđivanju kvalitete kamenog bloka važna je i brzina prenošenja zvuka kroz kamen, čija brzina raste što je kamen kompaktniji i u konačnici kvalitetniji. Ispitivanje sonornosti kamena danas je zanemareno, a radi se samo u iznimnim slučajevima, iako je kao nedestruktivna metoda mogla s velikom točnošću utvrditi gustoću, čvrstoću i poroznost kamena. Poroznost kamena povezana je sa njegovim pornim sustavom, a posebnu važnost treba obratiti na veličinu pora. Što su pore uže one pospješuju širenje kapilarne vlage, što može dovesti do oštećenja kamena. Što su pore većeg promjera kamen je dugovječniji. Trajnost kamena ovisi i o veličini mineralnih zrna od kojih je sastavljen, pa je tako kamen koji je sastavljen od sitnijeg zrna dugotrajniji od onog koji je sastavljen od krupnijeg zrna ili kamena s velikim razlikama u veličini zrna. Osim genetskih svojstava kamena treba obratiti pažnju na njegovu eksploataciju. Još se u Rimskom Carstvu velika pažnja poklanjala načinu eksploatacije i skladištenju kamena. Pomnim promatranjem njegovih osobina nakon što se kamen izvadi iz svog ležišta utvrđivala se njegova kvaliteta, a sukladno tome kamen se koristio za namjene koje su najbolje odgovarale njegovim fizičko-mehaničkim i dekorativnim karakteristikama. Modernizacijom sustava eksploatacije kamena i sve većim apetitima tržišta zanemaruje se stoljetni tretman prema kamenu pa se kamen koji nije upotpunosti sazrio, odnosno, odležao neko vrijeme i isprobao uvjete okoline, upućuje na tržište. Modernizacija je utjecala i na veličinu blokova koji su sada znatno veći i često ne prate nagib slojevitosti, nego se prilagođavaju performansama strojeva. Nepravilan odnos prema kamenu rezultira činjenicom da kamen koji potječe iz istog ležišta novijeg datuma, ugrađen na istoj lokaciji pod istim uvjetima, izgleda starije od onog koji je ugrađen prije deset ili sto godina.³³

Osim odabiranja kvalitetnog ležišta kamena veliku ulogu u odabiranju odgovarajućeg bloka za klesarske radnje ima, već spomenuta, sonornost kamena. Tradicionalan postupak ispitivanja kvalitete kamena radio se udaranjem čekićem ili mlatom o površinu bloka uz pomno osluškivanje, ne bi li se detektiralo postojanje žile po kojoj bi kamen mogao puknuti.

³³ Plastić, Tamara. „Utjecaj sazrijevanja kamena na njegove fizičko-mehaničke karakteristike i dugotrajnost nakon ugradnje. *Klesarstvo i graditeljstvo*. Vol. XXIX, No 1-2, Pučišća: Klesarska škola Pučišća, 2019., str. 110., 114.-117.

Danas se za to rabi ultrazvuk. Skriveni zvukovi koje je klesar pomno osluškivao odavali su njegovu strukturu, prisutnost vode u bloku, njegovu uslojenost te moguće slabosti kamena.³⁴

Naposlijetku treba reći kako možda nije zahvalno za kamen iz jednog ležišta reći da je kvalitetniji od onog iz drugog, u ovom slučaju uspoređujemo bračka i korčulanska, ali treba reći da određenom kamenu, ovisno o njegovim fizičko-mehaničkim i dekorativnim svojstvima, treba pristupati s pažnjom i poštovanjem, onako kako se postupalo stoljećima prije uvođenja moderne mašinerije u kamenolome. Možda se za razliku od drugih materijala kamen doima čvrsto i neslomljivo, možda s razlogom na njega gledamo kao na personifikaciju snage pa će nam sve što je otporno i snažno biti uspoređivano s kamenom. Upravo iz tog razloga ne treba zanemariti činjenicu da snaga nije nešto što je samoodrživo, već iziskuje predanost. Zato se iz današnje perspektive čini kako je tradicionalan način odnošenja prema kamenu neprofitabilan, zbog vremena kojeg je oduzimao, ali samo gledanjem na vrijeme iz drugačije perspektive, one trajnosti materijala, uviđamo da se naši stoljetni kameni spomenici ne odupiru zubu vremena bez razloga, njihova otpornost rezultat je tisućljetnog znanja, prenošenog iz generacije na generaciju, ljudi koji su razumjeli kamen i njegovu materiju.

3. Antički kamenolomi Brača i Korčule

I Brač i Korčula svoju tradiciju kamenoklesarstva vuku još od antičkog vremena, od grčkog vremena pa do rimskog, kada je prepoznata njihova izvrsna kvaliteta. Međutim, tragove primitivnog kamenarstva pratimo još od neolitičkog vremena i mlađeg kamenog doba. Iz tog su perioda do danas ostale sačuvane gomile. Teško je ustvrditi starost nekog kamenoloma prema tragovima alata urezanim u visoke zidove kava, stoga nam pri njihovoj dataciji uvelike pomažu pisani spomeni, te uklesani natpisi i tragovi života u tim kamenolomima.

Dalmatinski kamenolomi intenzivnu aktivnost nastavljaju i tijekom cijele kasne antike kada se kamen koristio za gradnju brojnih sakralnih građevina, kao što su salonitanske bazilike iz 5. i 6. stoljeća te za uvrščivanje salonitanskih zidina iz justinijanova vremena. Za ove se

³⁴ Belamarić, Josip. *Kamen Jadrana*, str. 87.

gradnje uglavnom koristio trogirski i brački kamen. Korčulanska kamenarska tradicija, kao i ona na Hvaru, tradicijski su povezane s već spomenutim kamenolomima.³⁵

O antičkim kamenolomima na otoku Braču svjedoče natpisi, koji potvrđuju da su bili u carskom vlasništvu, te arheološka nalazišta, poglavito ona podvodna. Ona govore o tome kako se na Braču nije događala samo eksploatacija vapnenca, već da je importiran kamen iz drugih krajeva, dorađivan u radionicama na Braču, zatim distribuiran na finalno odredište.

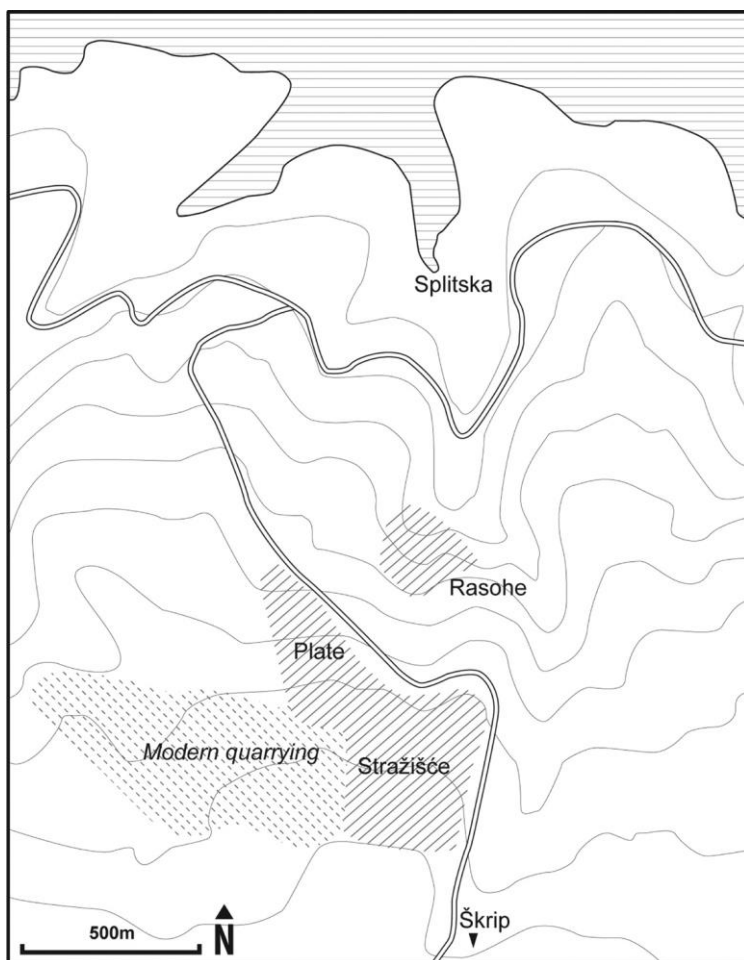
Najčešći kamenoklesarski produkti ovog razdoblja na Braču svakako su bili sarkofazi koji su pronađeni u antičkim kamenolomima Plate, Rasohe i Stražišće te u Škripu. Glavno tržište za ove sarkofage dakako bila je Salona, a prevladavajući tip sarkofaga bio je onaj sa sandukom i poklopcem u obliku krova na dvije vode s akroterijima. U posljednjoj fazi proizvodnje sarkofaga izrađivali su se sanduci koji su imali urezan križ ili kristogram. Na Braču je pronađen veliki broj sarkofaga ovog tipa, a karakteristični su još i po tome što često imaju nagriženu površinu te po pojavi bituminoznih tamnih mrlja koje se mogu skinuti poliranjem. Taj bituminozni vapnenac lokalno se naziva „smrdečac“ zbog smrada kojeg ispušta u procesu klesanja.³⁶

Najveći spomenik bačkom kamenu svakako je Dioklecijanova palača, koja je gotovo u potpunosti građena od bračkog kamena, i to kamena koji se vadio iz kamenoloma između Škripa i uvale Splitska, odakle se obavljao transport kamena. Antički kamenolomi Plate, Stražišće i Rasohe bili su pod izravnom vojnom zaštitom, a štitio ih je i Heraklo, nebeski zaštitnik svih onih koji teško rade i za svoj rad koriste veliku snagu. Reljefi Herakla te žrtvenici koji spominju njegovo ime pronađeni su na više mjesta u okolici Škripa i Splitske, no onaj najpoznatiji reljef je Herakla uklesan u živu stijenu na ulazu u kamenolom Rasohe. O ovom reljefu prvi put je pisao Frane Bulić. Kao „najvažniji spomenik antičke skulpture na otoku Braču“, spominje ga D. Vrsalović, te Nenad Cambi u studiji o rimskom kiparstvu, studiji koja se bavi kiparstvom na otoku Braču te radu koji se bavi isključivo ovim reljefom.³⁷

³⁵ Zaninović, Marin. „Obrada kamena i kamenolomi u antici srednje Dalmacije. *Histria Antiqua*, vol. 3, Pula, 1997., str. 44.

³⁶ Russel, Ben, Kristina Glicksman. „Najnoviji radovi na rimskim kamenolomima blizu Korčule i na Braču“. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Vol. 108, No. 1, Split: Arheološki muzej Split, 2015., (223-244), 235.-236.

³⁷ Cambi, Nenad. „Herkul na Braču“. *Klesarstvo i graditeljstvo*. 24. Pučišća: Klesarska škola. 2013., str. 7.

Sl. 5. Zemljovid područja kamenoloma na Braču

Nenad Cambi daje podroban opis ovog reljefa koji je visok 0,80 m, a urezan je u stijenu 0,2 m. Lik Herakla prepoznaje se po karakterističnoj koži Nemejskog lava, prebačenoj preko lijevog ramena. U istoj toj ruci drži jabuke iz vrta Hesperida, a u desnoj ruci drži toljagu. Reljef ne prezentira finoću obrade skulpture kakva bi kod vrsnog poznavatelja zanata trebala biti, već odaje određene nedostatke u pogledu proporcija, ali i nedostataka nekih dijelova reljefa, za koje se ne zna jesu li otklesani ili naprosto nisu ni prvotno bili izmodelirani. Tako primjerice pri dnu kože prebačene preko Heraklova ramena nema lavlje glave, obje Heraklove šake nesrazmjerno su velike naspram ostatka tijela, vjerojatno namjerno naglašene kako bi istakle njegovu snagu. Reljef se doima kao djelo neukog kipara, a služio je kao svetište. Takvih primjera ima puno diljem Dalmacije, a nalaze se u izravnom kontaktu s prirodom, isklesani u živoj stijeni.³⁸

³⁸ Isto, str. 8.

Sl. 6. Lik Herakla uklesan u stijeni (Rasohe)

Tragove svetišta, kao onog u Rasohama, nalazimo u kamenolomu Stražišće, gdje je pronađen žrtvenik posvećen Heraklu, a glasi ovako:

H(ERCULI) A(UGUSTO) S(SACRUM)

ALNIUS OBUL

TRONIUS

DETER³⁹

Ovaj natpis dobro je očuvan i potpuno čitljiv, ali unatoč tome predstavlja određene nedoumice oko njegova prijevoda koji je Nenad Cambi detaljno objasnio u svome radu. Još jedan žrtvenik pronađen je u kamenolomu Plate. Na njemu se osim Herakla spominje i vojnik *Valerius Valerianus*, koji je bio nadstojnik izrade kapitela za terme cara Licinija u Sirmiju. Cambi navodi kako je po svemu sudeći ovaj žrtvenik bio njegov zavjet u svetištu. U posljednja dva kamenoloma nije pronađen nikakav reljef sa Heraklovim likom, što ne znači da se tamo nije nalazio njegov figuralni prikaz, kako je to uobičajeno kod uređivanja svetišta. Ono što je zanimljivo jest da se na oba natpisa pojavljuje pridjev *Augustus*, što upućuje na carsko vlasništvo kamenoloma.⁴⁰

Dva reljefa sa prikazom Herakla pronađena su i u središtu carske uprave kamenoloma, Škripu, pronađen u blizini kamenoloma Rasohe i Stražišće, tijekom radova za gradnju ceste koja spaja Splitsku i Škrip. Tri reljefa i dva žrtvenika ukazuju na snažan kult Herakla na otoku Braču, poglavito u okolici Škripa. Ta činjenica ne treba čuditi ako znamo da je Škrip bio središte uprave rimskih kamenoloma, a Heraklo njihov zaštitnik. Kavaduri su se lako mogli poistovjetiti s ovim bogom i patnjama koje su bile žešće od njihova znoja kojeg su svakodnevno prolijevali u kavama bračkih kamenoloma. Heraklova snaga i čvrstina lako je usporediva i sa čvrstinom kamena, njegovom neslomljivom snagom, koja je kao tada, ali i stoljećima poslije, pružala utočište ljudskom rodu.⁴¹

³⁹ Isto, str. 10.

⁴⁰ Isto, str. 13.

⁴¹ Isto, str. 16.

Posvete bogu Heraklu česte su u njemačkim provincijama i u sjeveroistočnoj Galiji, a najčešće su ih podizali vojnici. Slične posvete pronađene su i u Cararri (antičkoj Luni), u Cernavodi u Rumunjskoj i u kamenolomu Deliktaş, u unutrašnjosti Izmita (antička Nikeja), u današnjoj Turskoj.⁴²

Antičkih kamenoloma na Braču bilo je i na njegovoj istočnoj strani, kao što je kamenolom Tešišća kod Pučišća, te kamenolom u Stipanskoj luci. Naziv je luka dobila po kršćanskom zaštitniku kamenoklesarskog zanata, Sv. Stjepanu.⁴³

Kamen s otoka Brača izvezio se po čitavoj Dalmaciji, a najviše je korišten za gradnju u Saloni te za gradnju Dioklecijanove palače. Međutim, brački se kamen koristio i za izradu sarkofaga koji su kasnije plovili sve do Ravenne i Akvileje.⁴⁴

Ono što je karakteristika antičkih kamenoloma jest njihova blizina moru, odnosno pogodnoj luci iz koje bi se odvijao siguran transport kamena. Ta se luka trebala nalaziti što bliže kamenolomu zbog što bezbolnijeg i jeftinijeg prijevoza. Tako je luka Splitska i nastala kao luka za ukrcaj kamenih blokova sa dvije rampe koje su vodile do nje.⁴⁵

U antičko vrijeme postojala je cesta koja je povezivala antičke kamenolome, a prolazila je kroz dolinu. U mjestu Plate još se može vidjeti ostatak antičke ceste u duljini od 200 m. Tragovi koji se vide na nekim mjestima duž ruba ceste upućuju na to da su se za transport kamenih blokova koristila kola ili saonice. Suvremena cesta koja vodi od Škripa do Splitske ne prolazi starom trasom već prolazi na većoj visini i spaja se s obalnom cestom zapadno od luke. Radnici koji su tamo radili vjerojatno su živjeli u Škripu o čemu govori veliki broj pronađenih žrtvenika i nadgrobnih ploča.⁴⁶

O vapnencu iz antičkih kamenoloma Rasohe, Plate i Stražišće piše i Mate Parica u svojoj doktorskoj disertaciji. Opisuje vapnenac iz kamenoloma Rasohe kao vrlo čvrst i kompaktan, bez prisutnosti nepovoljnih slojnica. Za kamenolome Plate i Stražišće navodi kako su devastirani novovjekovnim intervencijama.⁴⁷

⁴² Russel, Ben, Kristina Glicksman. „Najnoviji radovi na rimskim kamenolomima blizu Korčule i na Braču“. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Vol. 108, No. 1, Split: Arheološki muzej Split, 2015., (223-244), 234.-235.

⁴³ Belamarić. 2015., str. 40.

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ Isto, str. 42.

⁴⁶ Russel, Ben, Kristina Glicksman., 2015., str. 237.

⁴⁷ Parica, Mate. *Arheološki tragovi kamenarstva u Dalmaciji od prapovijesti do kraja srednjeg vijeka* . str. 94.-95.

Sl. 7. Kamenolom Rasohe

O intezitetu kamenoklesarskih radova na Braču u ovom razdoblju svjedoče i podvodna istraživanja koja su se odvila 2011. godine u uvali Splitska. Za ovu uvalu Mate Parica govori kako se zbog geomorfoloških karakteristika prostora između kamenoloma i nje, nameće kao jedina logična solucija za eksport kamena. Ovim istraživanjima na vidjelo su izašli brojni ostaci obrađenog vapnenca, dvije vrste mramora te dvije vrste granita. Ovi su ostaci pronađeni unutar Lučice u kojoj su pronađeni i ostaci kasnoantičkog lučnog postrojenja, i to samo u onom djelu koji nije uništen građevinskim strojevima. Mate Parica tvrdi da su pronađeni predmeti vjerojatno bili odbačeni kao otpad te su ugrađivani kao spolije pri gradnji obale.⁴⁸

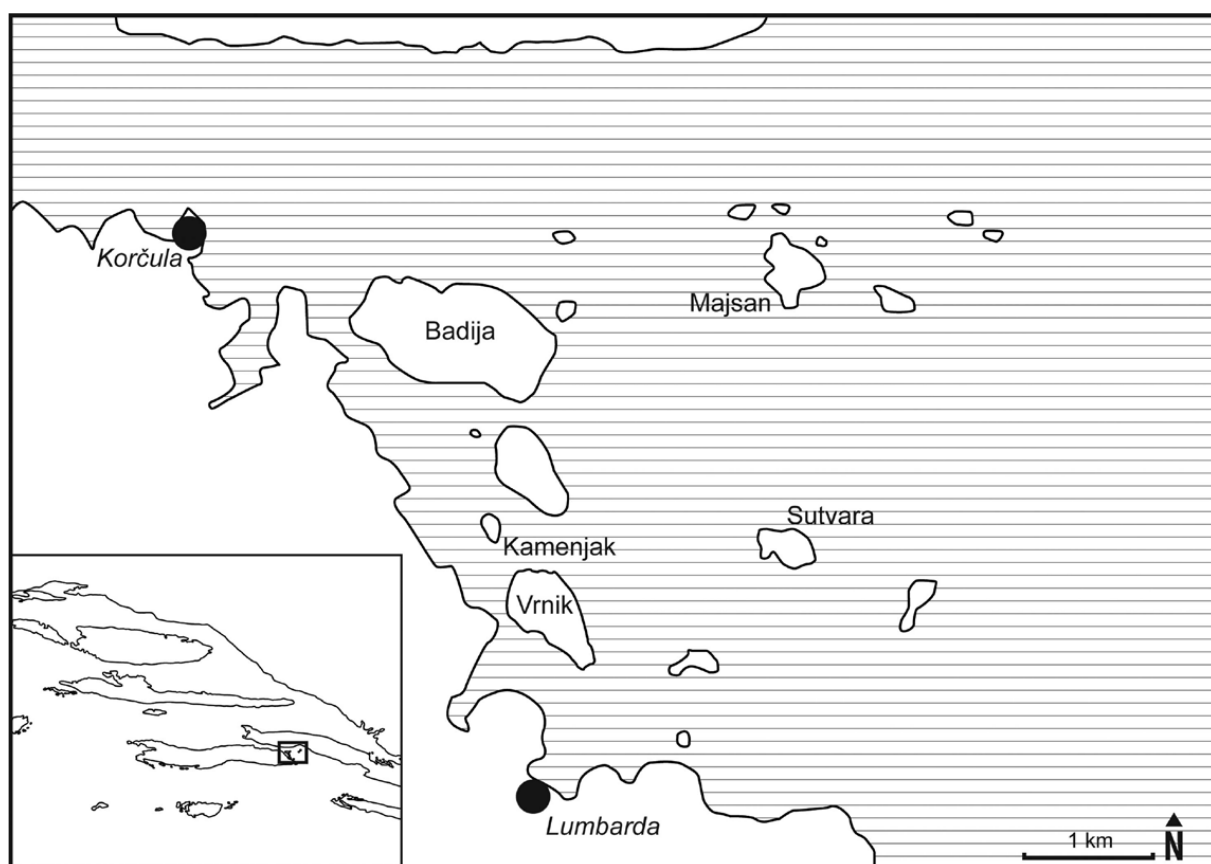
Antičkim se kamenolomima može pohvaliti i Korčula, a njima se prvi intenzivno počeo baviti Marinko Gjivoje. On u svom članku o antičkim kamenolomima na Korčuli navodi izvadak iz Pseudo-Skilakove Periegeze koji govori o eksploataciji korčulanskog bijelog kamena u rimskom razdoblju, a glasi ovako:

⁴⁸ Isto, str. 96.-97.

„Pharusque ab his non est remota plurimum
 Insula, Pariquam condiderunt incola
 Et Corcyra atra, habitant coloni quam Gnidi
 Haec continet regio paludem amplissimam,
 lapillus apud hos est, lychnitem quam vocant.“⁴⁹

(Faros od ovih nije mnogo udaljen otok, a osnovali su ga Parijci, dok Crnu Korkiru nastanjuju naseljenici Knidani – a u ovom kraju je vrlo široka močvara i kod nje kamen kojeg zovu lihnit.)⁵⁰

Antički kamenolomi otoka Korčule nalaze se na otočićima u arhipelagu između grada Korčule i Lumbarde. To su otočići Sutvara, Vrnik, Kamenjak, Planjak i Gubavac. Njihova prednost bila je u tome što su se nalazili u neposrednoj blizini mora, što je činilo transport, koji je bio skuplji nego samo vađenje i obrada kamena, jednostavnijim i jeftinijim.⁵¹

Sl. 8. Zemljovid otoka između Korčule i Lumbarde

⁴⁹ Gjivoje. 1969., str. 132.

⁵⁰ Isto.

⁵¹ Belamarić. 2015., str. 66.

O starosti ovih kamenoloma svjedoče i tragovi klina u kamenu, tzv. pašarini, i „kunjiri“, žlijebovi klinastog oblika, koji su se umjetno radili radi lakšeg lomljenja kamena. Osim toga iz antičkog vremena potječu i „bute“, podzemni potkopi, kojih ima i na Sutvari i na Vrniku, a koji su služili za vađenje kamena rudarskom metodom. Tom se metodom „naprtje“, tj. površinski sloj lošeg kamena nije skidao. Ova se metoda prakticirala na Sutvari i Vrniku iz razloga što je debljina jalovine dostizala 1-3 metra, stoga bi vađenje kamena od površinskog sloja u ono vrijeme iziskivalo puno veći trud nego direktno zahvaćanje zdravog sloja.⁵² Ove podzemne galerije bile su visoke oko 3 m, a među kamenolomima ovog tipa u ovoj regiji pripadaju onima srednje veličine. Puno veće podzemne galerije pronađene su u Kretzu i Kruftu u području Pellenz u Njemačkoj, na poluotoku Cap Bonu, u Kataloniji te nešto bliže, u Bosni i Hercegovini, u zaseoku Dardagani. Ovaj posljednji dimenzijama je najbliži onim galerijama pronađenim na Sutvari.⁵³ „Ovakva tehnika naziva se „selektivnom tehnikom vađenja kamena“, a iako je štedjela vrijeme, bila je ponešto drugačija, možda i zahtjevnija, jer se klasično vađenje blokova vodoravnim nabijanjem klinova u ovakvim galerijama nije uvijek mogao izvesti. Umjesto vodoravnih kanala radili su se okomiti kanali. Prvotno bi se označio blok na zidu kamenoloma, veličina bloka iznosila je otprilike 2x1x1 m, a kanali bi se urezivali duž dna i stranica bloka. Nakon toga gornja se ploha očisti pijukom te se na stražnju stranu te iste plohe dlijetom urezivao kosi kanal u obliku slova V. U taj bi se kanal, a ako bi trebalo i u bočne, mogli nabiti klinovi.“⁵⁴ Galerije koje se nalaze na otoku Sutvari nisu poduprte pilonima, koji bi spriječili njezino urušavanje, već je taj problem riješen konkavnim zakrivljenjem stropa, što je u svom istraživanju primijetio Mate Parica.⁵⁵ Podzemni kamenolom koji se nalazio na Vrniku bio je uništen koncem devetnaestog stoljeća.⁵⁶

⁵² Gjivoje, Marinko. „Antički kamenolomi na Korčulanskim otocima“, *Zbornik otoka Korčule*. 1, Zagreb: Ličke novine, 1970., str. 72.

⁵³ Russel, Ben, Kristina Glicksman. „Najnoviji radovi na rimskim kamenolomima blizu Korčule i na Braču“. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Vol. 108, No. 1, Split: Arheološki muzej Split, 2015., (223-244), str. 228.

⁵⁴ Isto, str. 230.-231.

⁵⁵ Belamarić. 2015., str. 67.

⁵⁶ Russel. Glicksman. 2015., str. 231.

Sl. 9. Galerijski kamenolom na Sutvari

Sl. 10. Trag antičkog usjeka u stijeni- pašarin

Antika nam je, osim fizičkog otiska alata o kamen, ostavila i tragove operativne obale, a jedna takva vidi se na otoku Sutvari, ali se danas nalazi ispod razine mora.⁵⁷

Danas su ti kamenolomi potpuno obrasli, a ono što priroda nije ponovno zaogrнула zelenim ogrtačem, prekriveno je „škajama“, kamenog otpada koji se stoljećima tu nakupljao. Plemeniti kamenarski zanat koji je dao toliko plodova u kiparstvu i arhitekturi, s druge je strane nemilosrdno proždicao krajolik, ostavljajući za sobom ogoljene padine i tone nagomilane jalovine. Srećom, regenerativna snaga prirode nekoć ogoljenu vizuru ovih otočića ponovno je zaliječila, pa se za zaboravljenim zidovima kamenoloma treba dati u potragu zaraslim putovima.

Zbog manjka konkretnih arheoloških dokaza i pisanih izvora, o kameoklesarskim radionicama u ovom razdoblju ne možemo sa sigurnošću govoriti, međutim, postoje određeni parametri po kojima bi se mogao pratiti njihov trag, konkretno kroz njihove skulpture, sarkofage, arhitektonsku plastiku, dijelom i kroz mozaike. Uvriježena praksa u antici bila je kopiranje uzoraka koji su dolazili iz većih centara, kao što su Rim, Akvileja i Salona. Iako su se domaći majstori ugledali na ono što su diktirali veći centri, finalni proizvodi bili su više modifikacije importiranih uzoraka na domaći način.⁵⁸

Prisustvo velike količine kvalitetnog kamena upućuje na to da su na ovim otocima trebale postojati kamenoklesarske radionice, zato što su postojali svi potrebni uvjeti za njihovo djelovanje. Na otoku Braču vrlo je vjerojatno postojala kamenoklesarska radionica koja je tijesno surađivala s onom u Saloni, gdje se nalazio i kamenoklesarski ceh (collegium lapidarium). Tu tezu dodatno potvrđuje prisustvo sarkofaga istog oblika i dekoracije na Braču i u Saloni. Sarkofazi su se prodavali diljem istočne i zapadne jadranske obale, međutim, nije utvrđeno je li se eksport događao izravno iz Brača ili su sarkofazi putovali u Salonu na doradu odakle su distribuirani na svoja odredišta.⁵⁹

Samoj distribuciji proizvoda kamenoklesarskih radionica pridonosila je i činjenica da su se nalazili na najpovoljnijem i najfrekventnijem plovnom puti između istoka i zapada. Na taj način ideje i predlošci brže su kolali kroz naše radionice ispreplićući utjecaje, stoga je nemoguće neki rad pripisati određenoj kamenoklesarskoj radionici.⁶⁰

⁵⁷ Isto.

⁵⁸ Marinković, Vinka. Miona Miliša. 2015., str. 28.

⁵⁹ Isto, str. 29.

⁶⁰ Isto, str. 28.

3.1. Tehnike vađenja i obrade kamena u antici

Već je u prethodnom poglavlju nešto rečeno o načinu vađenja kamena na Korčuli, tehnikom podzemnog potkopa, međutim, postoji drugi način, onaj učestaliji, koji su Rimljani koristili pri vađenju kamena, a koji se nije uvelike promijenio do uvođenja moderne tehnologije u kamenolome.

„O kamenju i kamenolomima“ piše i Marko Vitruvije, rimski arhitekt i inženjer, u svojim spisima *De architectura Libri Decem*, i to u drugoj knjizi koja se bavi materijalima. Onaj tko želi dobro graditi prema Vitruvijevim naputcima mora ovako postupati: „Kamen treba vaditi dvije godine prije nego što se počne graditi, i to ljeti, a ne zimi, pa ga ostaviti da leži na otvorenom mjestu. Onaj kamen koji za te dvije godine oštete vremenske nepogode, neka se polaže u temelje. Ostali, koji ostanu neoštećeni, moći će izdržati, ako se uzida nad zemljom, jer ga je priroda isprobala. Na to treba paziti ne samo kod klesanog kamena nego i kod zidanja lomljenim kamenom.“⁶¹ Na ovakav način kamenom se postupalo sve do 80-ih godina prošlog stoljeća, posebice ako se taj kamen upotrebljavao za kiparske radove, međutim, s vremenom taj se postupak u potpuosti zanemario.⁶²

Osim Vitruvijevih naputaka, prije samog procesa branja kamena treba napraviti nekoliko radnji. Osim što je ključno naći nalazište dobrog građevnog kamena, kada se ustvrdi lokacija potrebno ju je očistiti od vegetacije te skinuti onaj površinski, jalovi sloj kamena, da bi se došlo do solidnog sloja. Bračani taj jalovi sloj nazivaju „škorac“, ⁶³ a Korčulani „naprtje“. ⁶⁴

Od velike je važnosti bilo ustvrditi strukturu kamena i smjer slojeva „verša“ jer su oni uvjetovali smjer lomljenja kamena. Nakon što bi se označila veličina kamenog bloka koji se željelo odlomiti s jedne bi se strane urezala duboka brazda „prikavadura“, dljetom ili metalnim testerom, a s druge strane bi se izdubio niz četverokutnih rupa, „formele“ veličine oko 5x5x2 cm te bi se u njih nabijali željezni klinovi „kunjeve“, koji su prvotno bili izrađeni od bakra ili bronce, ili suhi drveni klinovi, koji bi se zalijevali vodom. Na taj način natopljeni drveni klinovi stvarali bi jednak pritisak koji je sprječavao da lom ne ide u stranu.⁶⁵

⁶¹ Vitruvije, Marko. *Deset knjiga o arhitekturi*, II. knjiga, Zagreb: Golden marketing Institut graševinarstva hrvatske. 1999., str. 41.

⁶² Plastić, Tamara. „Utjecaj sazrijevanja kamena na njegove fizičko-mehaničke karakteristike i dugotrajnost nakon ugradnje. *Klesarstvo i graditeljstvo*. Vol. XXIX, No 1-2, Pučišća: Klesarska škola Pučišća, 2019., str. 112.

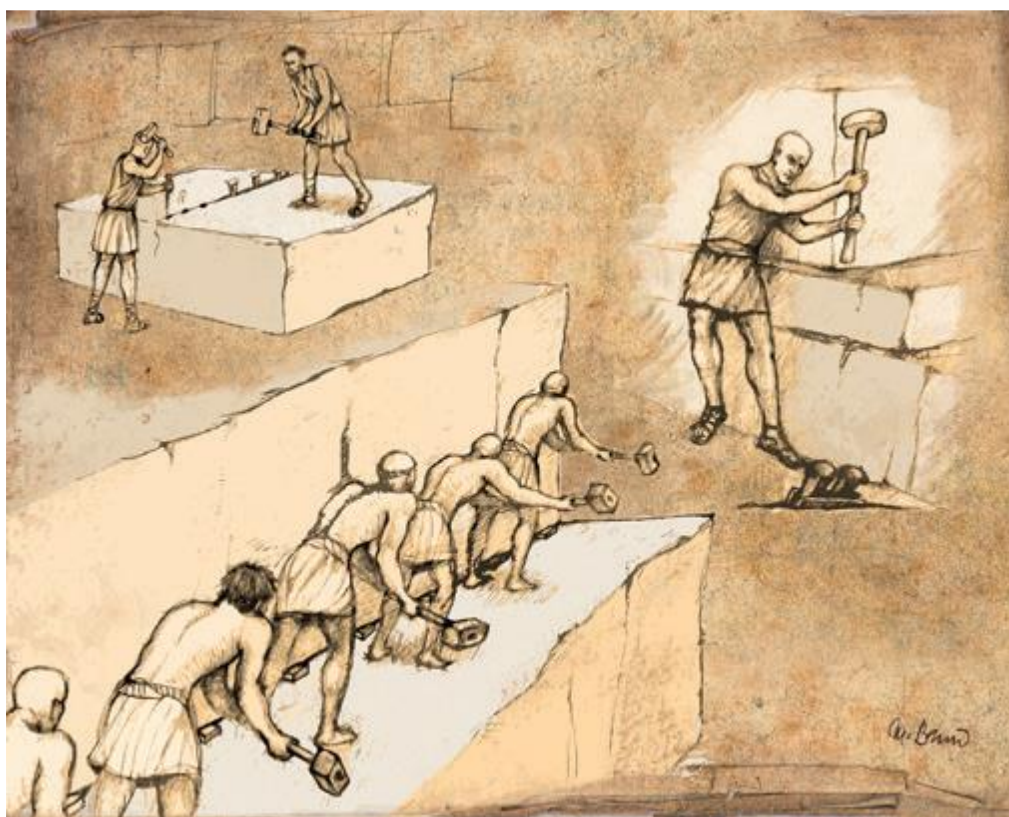
⁶³ Marinković, Vinka. Miona Miliša. 2015., str. 23.

⁶⁴ Gjivoje. 1969., str. 337.

⁶⁵ Belamarić. 2015., str. 69.

Način lomljenja kamena željeznim klinovima tekao je malo drugačije. Klinovi bi se nanizali u kunjire, zatim bi se maestranca (radnici u kavi) poredali jedan do drugoga i na znak koji je davao kapo, a koji je glasio „Alesta!“, „Isa!“ , usklađeno udarali u kunjiru. U kunjiri bi bilo oko 50 kunja, a svaki je radnik udarao najviše u njih 8, udarajući batom od prvog do zadnjeg ravnomjerno po jedan udarac, nakon čega je postupak ciklički ponavljao dok stijena ne bi popustila. Taj mukotrpan rad trajao je najmanje pola, a najviše čitav sat. Tek izumom motornih pila njihov je posao olakšan.⁶⁶

Odvojeni kameni blokovi bi se transportirali do luke pomoću „rodula“ ili korčulanski „smuka“⁶⁷ i polužice, te su se tamo ukrcavali u brodove.⁶⁸

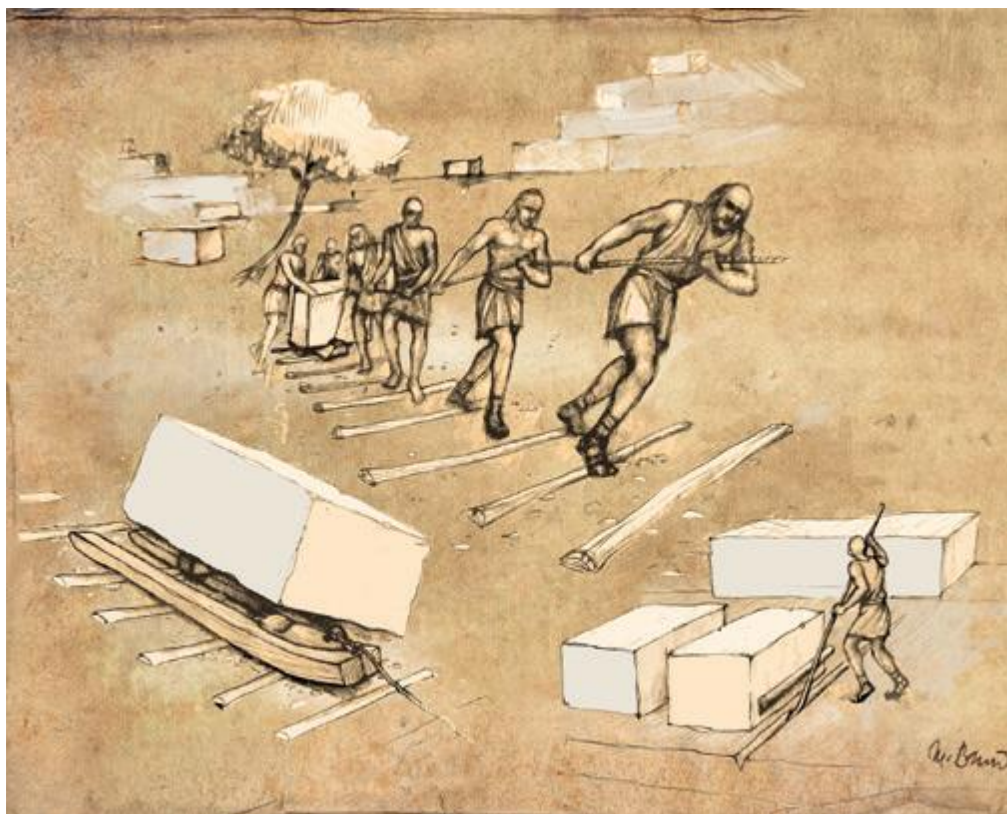

Sl. 11. Odvajanje kamenog bloka klinovima

⁶⁶ Isto, str. 70.

⁶⁷ Gjivoje. 1969., str. 137.

⁶⁸ Marinković, Vinka. Miona Miliša, 2015., str. 23.

Sl. 12. Transport kamenog bloka do luke

Za rad u kamenolomu koristili su se razni alati: maca od taja, mlat od ruke, macola, šćapadur, piket, tajenta, martelina. Pri klesanju dekorativnih djelova koristile su se špice i razne rašpe i dlijeta, koja u presjeku mogu biti nazubljena, ravna i obla (špica, gradina, ravno lito, brusevi). Ovi se alati koriste nakon što se na ravnu plohu iscrta uzorak ili se pak iskoristi nekakva šablona ako je motiv zahtjevniji. Svi se navedeni alati koriste i u procesu branja kamena i u procesu njegove obrade, a izmjena se alata uvijek odvija od grubljeg prema finijem te svaki od njih na površini kamena ostavlja specifičan trag.⁶⁹

⁶⁹ Isto, str. 25.-26.

Klin

Maca o'taja

Špuntarjola zubatka

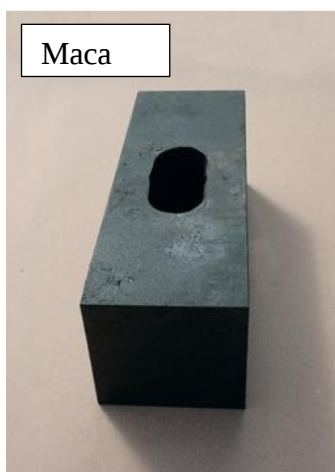
Martelina

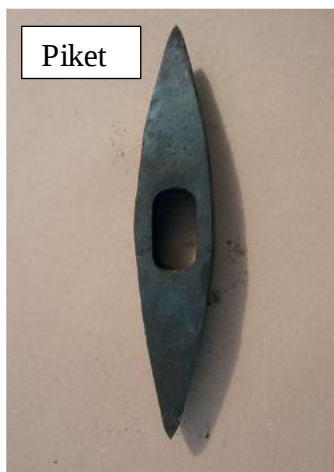
Šćapadur

Štrangulin

Maca

Piket

Sl. 13. Tradicionalni alati

3.2. Kamenoklesarstvo i društvena dinamika

Otok Korčula dobro je i ravnomjerno naseljen još od početka neolitika, a takav kontinuitet naseljenosti otoka nastavio se i u antici. Ravnomjernu rasprostranjenost stanovništva otoka možemo pripisati reljefu koji čine dva niza krških udolina, koje se iz središnjeg masiva spuštaju prema istoku i zapadu.⁷⁰

Dok je stanovništvo zapadnog dijela otoka bilo vezano za autarkičnu poljoprivredu, stanovništvo istočnog dijela, koji je oskudijevao plodnim poljima, čija je površina za više od pola manja od one na zapadu, fokusiralo se na iskorištavanje šuma i kamena.⁷¹

Zanimljivo je da otok Korčula u razdoblju antike nije imao neko veće i značajnije naselje sve do osnutka grada u 13. stoljeću, već su na otoku egzistirale manje seoske zajednice. Po svemu sudeći ni na Braču ne nalazimo nekog većeg i značajnijeg središta, vjerojatno zbog blizine Salone. I Brač je kao i Korčula egzistirao od nekoliko plodnih krških udolina koje se nalaze u unutrašnjosti otoka, a ondje gdje reljef nije bio pogodan za zemljoradnju puštala se stoka na ispašu. Kao što na otoku nema plodne zemlje u izobilju tako nema ni veće koncentracije vode. Tome je krivac šupljikavi vapnenac koji ne dopušta zadržavanje vode na površini, stoga otočani crpe vodu iz nekoliko izvora kod zaseoka Dragovode i na padinama blizu Bola. Osim izvora podzemnih voda na Braču ima i nekoliko lokvi i korita koji su bili izolirani nepropusnom ilovačom i kamenom, kako bi se voda tu i zadržavala. Njihova funkcija bila je prvenstveno za napajanje stoke. U velikom broju uvala postojali su nekad izvori vode i na tim mjestima nastajali su gospodarski objekti, Lovrečina, Konopikova i Vičja Luka. Osim reljefa društvenu dinamiku otoka determinirala je i klima. Tako je zbog velikih visinskih razlika unutrašnjost otoka Brača hladnija od obale i sa učestalijim padalinama, stoga je stanovništvo u većoj mjeri bilo koncentrirano u unutrašnjosti otoka.⁷²

Kao i na Korčuli tako i na Braču većina se stanovništva koncentrira oko plodnih polja, a na Braču ono se koncentrira i u dobro zaštićenim uvalama. Život Bračana i Korčulana oduvijek je bio vezan za stočarstvo, maslinarstvo, vinogradarstvo, ribarstvo i plovidbu, ali posebice za kamenarstvo. Ti su otočani doslovice živjeli od kamena.⁷³

⁷⁰ Dokoza, Serdo. *Dinamika otočnog prostora*. Split: Književni krug Split. 2009., str. 9.-11.

⁷¹ Isto, str. 11.-13.

⁷² Jelinčić – Vučković, Kristina. „Topografija rustičnih vila na Braču“, magistarski rad, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu. 2005., str. 1.-5.

⁷³ Kečkemet, Duško. „Kamen na Braču i kamen s Brača“, *Jadrnkamen - Brač*, Vrandečić, Stanko (ur.) Pučišća: Jadrankamen, 2002., str. 69.

Društvena dinamika na ovim dvama otocima kroz antiku započinje kontaktom Ilira s Grcima i njihovom razvijenom trgovinom, o čemu govore brojni arheološki grobni nalazi koji potječu iz tog razdoblja. Iz grčkog razdoblja na Korčuli imamo i sačuvan dokaz o postojanju isejske kolonije iz 4. st. pr. Kr., na istočnoj strani otoka, na području današnje Lumbarde, gdje je pronađena Lumbardska psefizma.

Nakon grčkog razdoblja nastupa ono rimsko koje se može podijeliti u četiri etape. Prvo razdoblje traje od 229.-167. g. pr. Kr., obilježeno propašću ilirske države i sukobom između Teute i Rima. Ovo je razdoblje u kojem se rimska vlast proteže samo uz uski obalni pojas. Drugo razdoblje obilježeno je brojnim pobunama i nemirima na našoj obali. Tada Rim pokorava veliki broj plemena, a vlast koju su na tom području uspostavili postat će baza za daljnje prodiranje. Ovo razdoblje traje do kraja 1. st. pr. Kr. i obilježeno je razvijenijom trgovinom s italjskim trgovcima koji se doseljavaju i okupljaju oko Salone, Narone i Iadera gdje organiziraju konvente u svrhu što bolje provedbe romanizacije. Procesom romanizacije rimski utjecaj prodire do samog ustroja društva i gospodarstva. Treće razdoblje koje traje od 6.-90. g. po. Kr., obilježeno je ilirskim delmatsko-panonskim ustankom i dolaskom rimske vojske u Ilirik, gdje će se trajno zadržati. Osniva se provincija Dalmacija 9. g. po. Kr., koju čuvaju dvije legije smještene u Tiluriju (VII. legija) i Burnumu (XI. legija). Nakon odsluživanja vojnog roka ti vojnici postali bi veterani koji su dobivali zemlju u provincijama na kojoj su otvarali gospodarska i ladanjska imanja te na taj način postali dio socijalnog i gospodarskog života našeg kraja. Četvrto razdoblje obilježila je veća interakcija autohtonog i rimskog stanovništva zbog uspostavljenog mira u provinciji. Ovo razdoblje traje od 94. do 245. g. po. Kr.⁷⁴

Gospodarska imanja gradila su se u onim područjima u kojima je Rim vidio svoj interes. Na taj način nadzirali su ovo područje mirnijim putem. Sama romanizacija ne znači i nestajanje autohtonih običaja, već njihovo asimiliranje.⁷⁵

Gospodarska imanja na otoku Braču vezana su za brački kamen, njegovu najprosperitivniju sirovinu, no osim kamena prosperitetna gospodarska grana na Braču bilo je

⁷⁴ Jelinčić –Vučković, Kristina. 2005., str. 8.-9.

⁷⁵ Isto, str. 10.

i stočarstvo, i vuna kao gotova sirovina, koja se izvozila u Salonu gdje su postojale radionice za obradu vune.⁷⁶

I tako lančano reljef i klima determiniraju gospodarstvo koje determinira prosperitet stanovništva, a što se naposljetku ogleda u religiji. Tako su na Braču u antici najčešći nalazi koji su posvećeni bogu Heraklu, zaštitniku kamenoklesara, zatim Silvanu, koji simbolizira otpor domicilnog stanovništva prema romanizaciji, te predstavlja tradiciju, zatim su tu još prisutni i kultovi Jupitera, Merkura, Libera, Neptuna, Venere, Kibele i Mitre.⁷⁷

Situacija na Korčuli nije puno drugačija. Rimsko osvajanje otoka zabilježio je Apijan opisujući Oktavijanovo „etničko čišćenje“ Korčule 34.g. pr. Kr., nakon čega na otok naseljava rimske veterane koji tu podižu poljoprivredna gospodarstva. Ipak, ne može se sa sigurnošću reći je li u ovom pohodu u potpunosti istrijebljeno otočno stanovništvo ili se ono zadržalo u koncentraciji koja nije predstavljala ugrozu novim doseljenicima. Možemo reći da je proces romanizacije otoka pratio onaj šireg dalmatinskog područja te da je bio dugotrajan.⁷⁸

Društvena slika odgovara ruralnom ambijentu u kojem je većina osoba zabilježenih na epigrafskim spomenicima pripadala nižoj klasi, vjerojatno robovskoj, dok se samo nekoliko njih može povezati s vlasnicima pojedinih imanja.⁷⁹

Upravo su robovi ti koji su brali kamen „condemnati al metalli“, zajedno sa slobodnim radnicima. Radom u kamenolomima kažnjavalo se osuđenike utiskivanjem željeznog žiga u čelo, o čemu svjedoči pismo sv. Ciprijana.⁸⁰

Za vrijeme cara Dioklecijana kršćani koji se nisu htjeli odreći svoje religije bili su kažnjavani na mukotrpan rad u klesarskim radionicama, pritom su bili vezani lancima.⁸¹

O rimskoj organizaciji rada u kamenolomima i o robovima kao radnoj snazi piše i Petar Didolić. Navodi kako su u gradnji monumentalnih građevina sudjelovali svi rodovi kamenara koje je rimski zakon razvrstavao na: „procuratores (nadzornici kamenoloma), machinarii (tehnički upravitelji kamenoloma), metalarii (kamenari za otkrivanje i čišćenje kamenolomskih površina), lapicidae (lomioči kamena), quadratarii (oblikovači kamena), lapidarii (klesari), marmorarii (majstori klesari), politores (brusači, laštioči kamena),

⁷⁶ Isto, str. 32.

⁷⁷ Isto, str. 51.

⁷⁸ <https://www.bib.irb.hr/310791> (21.11.2019.)

⁷⁹ Isto.

⁸⁰ Belamarić. 2015., str. 42.

⁸¹ Isto, str. 43.

musivarii (mozaičari), characterarii (klesari slova), caesores ili sectores serrarri (pilari kamena) i sculptores (likovni klesari).“⁸²

Prema Didoliću brački kamenolomi nisu spadali u red kažnjeničkih kamenoloma (latomiae) iako je rad u njima bio jednako mukotrpan. Oni su bili obični državni kamenolomi (lapidicinae) te su i u njima glavninu radne snage činili robovi, kao i u više manje svim kamenolomima starog svijeta.⁸³

⁸² Didolić, Petar. „*Historijski Brački kamenolomi*“, Brački zbornik, vol. 3, Split, 1957., str. 100.

⁸³ Isto.

4. Razvoj bračkog i korčulanskog kamenarstva od srednjeg vijeka do dvadesetog stoljeća

Uvriježeno je mišljenje da se djelatnost u dalmatinskim kamenolomima počinje gasiti na koncu kasne antike u 6. stoljeću, uvjetovano barbarskim provalama, kada se smanjuje potreba za arhitektonskim kamenom. Rani srednji vijek obilježen je intezivnim iskorištavanjem građevnog materijala iz porušenih antičkih spomenika kao spolije koje su se koristile za adaptaciju nekih građevina. Ovaj proces uvelike je usporio razvoj kamenarske tradicije, ako je nije upotpunost ugasio. Intezivnija upotreba kamena u graditeljstvu nastavila se u razvijenom srednjem vijeku i nastavila se sve do danas.⁸⁴

Fenomen spolija u našem graditeljstvu nije rijedak, a potaknut je sustavnim negiranjem antike. Predstavnici novoosnažene religije izdaju upute o ponašanju prema poganskim spomenicima pa tako papa Grgur I. Veliki punu pobjedu nad poganstvom obznanuje uklanjanjem njihovih građevina i njihovim iskorištavanjem za novonastala kršćanska svetišta. Razlog njihova iskorištavanja nije bio samo moralne, već i ekonomske prirode, zbog nedostatka radne snage za rad u kamenolomima, ali i brodovlja za prijevoz kamena, antičke su građevine postajale „novi kamenolomi“. ⁸⁵

Na Braču nalazimo nekoliko primjera korištenja spolija za gradnju novih sakralnih građevina i to u Škripu, crkva sv. Duha koja leži na ostacima rimskog hrama, te u Bolu crkvice sv. Teodora, nastala adaptacijom antičke građevine. Crkva koja je upotpunosti građena od antičkih spolija i to od materijala iz antičkog mauzoleja nepoznatog Rimljanina koji se nalazi nadomak crkvice, jest crkvice sv. Ilije u Donjem Humcu o kojoj piše Igor Fisković. On navodi kako crkvice nije s preciznošću datirana zbog toga što je prešućena u pisanim izvorima, međutim, tipološki ona odgovara crkvicama 12. stoljeća. Spolije se na ovoj crkvici prepoznaju samo izvana zato što je unutrašnjost u potpunosti ožbukana.⁸⁶

Iako je rani srednji vijek period iznimno male kamenarske djelatnosti, prema mišljenju Mate Parice, postoji nekoliko činjenica koje dokazuju da su se znanja prenijela na novopridošlo stanovništvo. Tragovi unutar nekih antičkih kamenoloma pokazuju manje

⁸⁴ Parica, Mate. „Tragovi alata u antičkim i srednjovjekovnim kamenolomima Dalmacije kao pomoć pri kronološkom determiniranju pojedinih faza eksploatacije“, *Archeologia Adriatica VIII*, Zadar: Sveučilište u Zadru, 2014., (51-80), str. 51.

⁸⁵ Fisković, Igor . Vicko Fisković, „Humačka crkvice sv. Ilije u bračkom kamenarstvu“, *Klesarstvo i graditeljstvo*, god. XXII., 3-4 (2011), str. 5.-16.

⁸⁶ Isto.

nepravilne intervencije preživjelog antičkog načina vađenja kamena tehnikom pašarina. Osim tehnike koja se nije mjenjala, iz antike su preživjeli i nazivi nekih alata te tehnike vađenja kamena, kao što su: kava, petrada, kavatur, žbocatur, škarpelin, pašarin, inkavadura i brojni drugi nazivi koji će biti detaljnije obrađeni u jednom od idućih poglavlja.⁸⁷

U srednjem vijeku kamen je temeljni materijal u graditeljstvu, a to se najviše ogleda u crkvenom graditeljstvu, ali i u svjetovnom, gradnjom bedema, monumentalnih gradskih palača, javnih građevina i kuća u kojima je stanovao običan čovjek, kakvih ima u svim našim primorskim gradovima. U kiparstvu i graditeljstvu naših dalmatinskih gradova razvoj teče sporim tijekom od predromaničkih i romaničkih početaka Andrije Buvine i majstora Radovana pa sve do završetka srednjeg vijeka. Razlog zašto se naša srednjovjekovna umjetnost tako sporo razvijala leži u tome što su se i jadranske komune sporo razvijale.⁸⁸

Tehnika odvajanja kamenih blokova od žive stijene nije se puno mijenjala od rimskog razdoblja, preko srednjeg vijeka pa i do ranog novog vijeka. Tehnika odvajanja kamena kanalima nastavlja se i kroz srednji vijek, ali se javlja i paralelno s drugim tehnikama, kao što su uporaba baruta, ručnih svrdla i željeznih klinova.⁸⁹

Mate Parica pokušao je na temelju tragova alata u kamenolomima, odrediti u kojem se razdoblju tu eksploatirao kamen. On tragove alata u stijenskoj masi naziva strijama i primjećuje kako one, osim naravno patine koju stijena poprima što je starije, mogu odrediti distinkciju vremena kada su nastale, prema njihovoj gustoći i smjeru, ali i prema dubini pašarina.⁹⁰

Kamenolomi uz obalu, kao što su oni na korčulanskim otocima, prije su se nalazili bliže obali, stariji kopovi, koji su eksploatirani do razine mora zatrpavaju se golemom količinom kamenog otpada. Otoci Vrnik i Kamenjak najviše se eksploatiraju u razdoblju novog vijeka, kada kamenolom Soline blizu Korčule biva u potpunosti iscrpljen. Ovi novootvoreni kamenolomi otvaraju se uvijek jednu liniju dalje od obale, a starije kopove koje ostavljaju iza sebe zatrpavaju. Na visokim stijenama na otoku Vrniku vide se trгови alata koji su poprimili

⁸⁷ Parica, Mate. *Arheološki tragovi kamenarstva u Dalmaciji od prapovijesti do kraja srednjeg vijeka*, doktorski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb 2014., str. 145.

⁸⁸ Raukar, Tomislav. *Hrvatsko srednjovjekovlje: ljudi, prostor, ideje*. Zagreb: 1977., str. 322.-323.

⁸⁹ Parica, Mate. „Tragovi alata u antičkim i srednjovjekovnim kamenolomima Dalmacije kao pomoć pri kronološkom determiniranju pojedinih faza eksploatacije“. 2014., str. 52.

⁹⁰ Isto, str. 54.

sivu patinu, to su tragovii lakih dvošilja (2-4 kg) za izradu pašarina. Vremenski Mate Parica svrstava ih u kasni srednji vijek i čitavi novi vijek.⁹¹

Mate Parica tvrdi kako se u antičkim kamenolomima koristio teški dvošilj (6-8 kg) za kopanje pašarina te kako je visina pojedinačnog opkopa veća, a strije zakrivljene. Ovakav dvošilj ostavlja između 15-19 strija po metru dužinskom. Kasnosrednjovjekovni i ranonovovjekovni kamenolomi pokazuju drugačije karakteristike. Radi korištenja lakšeg dvošilja strije su gušće, 20-26 strija po dužinskom metru, visina pojedinačnog opkopa je manja, a strije su pravilnije te se doimaju kao uzorak riblje kosti. Parica primjećuje kako ukupna dubina pašarina u srednjovjekovnim i novovjekovnim kamenolomima može biti veća zbog korištenja lakšeg alata u ograničenom prostoru, a ako se radilo o teže dostupnoj lokaciji odakle se vadio blok, onda su se koristili samo čekić i špica.⁹²

Sl. 14. Reljef s prikazom kamenara iz Pule

⁹¹ Isto, str. 76.

⁹² Isto, str. 77.

Sl. 15. Antički dvošilj

Značajnu težinu u promjeni alata Parica vidi u promjeni radne snage u kamenolomima. Naime, kako je u jednom od prethodnih poglavlja rečeno, u antičkim kamenolomima radili su robovi i osuđenici, a rad s teškim dvošiljem sigurno je ostavljao ozbiljnije zdravstvene probleme. U srednjem vijeku u kamenolomima rade obrtnici i kamenari, to je već formirano zanimanje, a radili su ga majstori šegrti. Tehnika i alati nisu se mijenjali kroz novi vijek, ali primjećuju se tragovi uporabe baruta, ručnih bušotina i željeznih klinova koji se koriste paralelno, rijetko kombinirano, s klasičnom tehnikom vađenja kamena, zbog veće iskoristivosti sirovine. Barut je najviše služio za skidanje nekvalitetnog površinskog sloja stijene, dok se ručna tehnika koristila za dublji, kvalitetniji sloj.⁹³

Antički i srednjovjekovni kamenolomi razlikuju se i svome tlocrtu, dok su antički kamenolomi pravokutni, tlocrti srednjovjekovnih i novovjekovnih kamenoloma su u obliku pravokutnog trokuta. Promjena u tlocrtu zbila se zbog toga što se kamen u kasnijim razdobljima eksploatirao u pojedinačnim, manjim segmentima uvjetovano zahtjevima majstora koji sami dolaze u kamenolome i organiziraju vađenje i prijevoz kamena.⁹⁴

⁹³ Isto, str. 78.

⁹⁴ Isto, str. 80.

Dokaze o eksploataciji kamena u srednjem vijeku nalazimo i u Korčulanskom statutu koji u 95. poglavlju, novije redakcije, sadrži uredbu koja govori o izvozu kamena koja nalaže da svatko tko želi iznijeti kamen s otoka Korčule, domaći ili stranac, to treba prijaviti vladi i zapisati se u općinskoj kancelariji. Uredba obvezuje strance koji izvoze kamen s otoka da za svaki teret kamena, koji iznosi sto modija soli, plate općini jedan zlatni dukat.⁹⁵

Srednjovjekovna i novovjekovna eksploatacija kamena na korčulanskim „otocima kamenolomima“ tekla je tako što bi se loši površinski sloj otklonio barutom, a onaj kvalitetni kompaktni sloj brao bi se na već opisan način, izoliranjem kamenog bloka pašarinima i odvajanjem kunjerom.⁹⁶

Dalmatinski kamen u ovom razdoblju doživljava najveći procvat, kada se oživljavaju nekadašnji antički kamenolomi i otvaraju novi. Intezivna graditeljska djelatnost potakla je intezivnu eksploataciju dalmatinskog kvalitetnog vapnenca, a osim kamene sirovine ovo razdoblje iznjedrilo je brojne značajne renesansne graditelje. Ovo je vrijeme kulturnog procvata, a naši graditelji, Juraj Dalmatinac, Nikola Firentinac, Andrija Aleši, koriste kamen s Brača i Korčule, ali i iz Ankone, Riminija, Mantove i Tremita.⁹⁷

Korčulanski je kamen sve do 1880. godine uživao veliki ugled, a izvozilo ga se sve do Carigrada, Galate i Izmira, sve dok neki nesavjsni trgovci nisu podmetnuli nekvalitetni kamen s Krmače, koji se izložen atmosferilijama nakon nekog vremena počinje ljuštiti, za kvalitetni korčulanski kamen. Od tada polako, prosperitetna kamenoklesarska djelatnost na Korčuli, pada u krizu.⁹⁸

Kasnije, 19. stoljeće, obilježeno brojnim neostilovima, predstavlja razdoblje u kojem se intezivno gradi, a već u 20. stoljeću kamenarska djelatnost dolazi do velike prekretnice, posebice u arhitekturi. Armiranobetonske konstrukcije, željezne konstrukcije oblagale su se kamenim pločama, radi estetike i zaštite. U ovom razdoblju aktiviraju se stari kamenolomi, ali i otvaraju novi. Unaprjeđuje se i tehnologija ekskavacije kamena u kojoj strojevi preuzimaju primat.

Od Prvog svjetskog rata kamenoklesarski zanat pada pod krizu zbog manjaka radne snage koja je otišla u vojsku. Nakon rata kamenoklesari se vraćaju na svoja radna mjesta što

⁹⁵ Gjivoje, Marinko. *Otok Korčula*, 1969., str. 133.

⁹⁶ Parica, Mate. *Arheološki tragovi kamenarstva u Dalmaciji od prapovijesti do kraja srednjeg vijeka* . str. 99.

⁹⁷ Didolić, Petar. „Historijski brački kamenolomi“, str. 102

⁹⁸ Belamarić. *Kamen istočnog Jadrana*, str. 80.

oživljava kamenarsku djelatnost na otoku, kada se, uz veliki broj objekata, rade i spomenici palim borcima. Talijanska okupacija otoka od 1918.-1921. godine obilježena je gospodarskim zastojem, a osjetan gospodarski oporavak Korčula će osjetiti tek nakon njihova napuštanja otoka. Ovo je razdoblje kada kamenoklesarski zanat na Korčuli uzima puni zamah.⁹⁹

Organizacija rada u ovom razdoblju nije bila povoljna za radnike koji su morali biti pokorni voditelju kamenoloma, koji se u lokalnom govoru nazivao „proto“. To su bili istaknuti klesari koji su posjedovali „vele kave“, a za rad u njima zapošljavali su, osim svoje obitelji, tuđu radnu snagu. Upravo je „proto“ određivao visinu plaće radnicima na taj način osiguravajući njihovu lojalnost. U „malim kavama“ povremeno su radili klesari-zemljoradnici sa svojom obiteljskom radnom snagom. Tada najutjecajniji kamenoklesari otoka stanovali su na Vrniku i to su bili pripadnici kamenarske obitelji Fabris. Osim Fabrisa tu su i obitelji Matulović-Altagić, Curać- Baćoko, Skokandić-Čavlić, Skokandić-Barić i brojni drugi.¹⁰⁰

Marinko Gjivoje donosi podatak da je u ovom razdoblju u kamenolomima na Vrniku radilo 120 radnika, u kamenolomima u Vrbovici Oskorušici i Vaji njih oko 100.¹⁰¹

Bolji položaj i plaće radnici u kamenolomima ostvaruju pred Drugi svjetski rat kada se radnici udruženo bore za ostvarenje svojih radničkih prava pa se tako 1937. osniva organizacija HRS-a sa podružnicama iz Lumbarde i Žrnova, koja je okupljala sve radnike i zidare i klesare te ih vodila kroz pregovore za radnička prava. Sporazum između radnika i prota dogodio se 23. rujna 1937. godine, nakon dvomjesečnog štrajka. Tada je uvedeno osmosatno radno vrijeme te se povisila dnevica za 30-40 %.¹⁰²

Nakon Drugog svjetskog rata kamenoklesarsko doživljava znatan procvat prvenstveno zato što država nakon ratnih razaranja zahtijeva obnovu. To je razdoblje kada se na Korčuli otvaraju dvije klesarske zadruge, u Lumbardi kojom je upravljao Bare Jurjević i na Vrniku na čijem je čelu bio Božo Fabris-Nade. Ove su zadruge bile angažirane za izgradnju stambenih zgrada i sređivanje obale. Međutim, podjela na dvije klesarske zadruge rezultirala je negativnim rastom poslovanja, iz razloga što nisu mogli zasebno preuzimati veće poslove pa se te dvije zadruge ujedinjuju u jednu, 1948. godine, sa sjedištem u Korčuli. Osim zadruge, na istočnoj strani otoka postojalo je i građevinsko poduzeće „Vrnik“ koje djeluje do 1950.

⁹⁹ Gjivoje, 1969., str. 138.

¹⁰⁰ Isto.

¹⁰¹ Isto, str. 139.

¹⁰² Isto, str. 140.

godine. Brojni klesari koji su do sada radili u tom poduzeću prelaze u novoosnovano poduzeće „Kamenoklesarsko poduzeće Vrnik“.¹⁰³

Od druge polovine dvadesetog stoljeća kamenoklesarstvo na otoku Korčuli polako zamire. Razlog tome leži u činjenici što poduzeće nije išlo u korak s vremenom, stoga nisu mogli pratiti ni tržište koje je ubrzano raslo. Osim toga, interes za struku je drastično oslabio, zbog sveopćih uvjeta zapošljavanja, ali i zbog činjenice da su radnici vidjeli prosperitetniju budućnost u brodogradnji. Ovakva situacija rezultirala je konačnim zatvaranjem odjela klesarstva pri Industrijskoj školi, 1960. godine, a godinu nakon gasi se i „Klesarsko poduzeće Vrnik“. Još će nekoliko godina radnici iz poduzeća visjeti o tankoj niti osnivanjem Kamenoklesarske radnje koja će se 1962. godine preregistrirati u poduzeće „Klesar“ koje je donekle pokušalo hvatati korak s ostalim poduzećima.¹⁰⁴ Međutim, nit konačno puca 1972. godine kada se poduzeće integrira u „GP Dubac“ iz Dubrovnika. Korčulanski klesari će 1974. u potpunosti djelovati pod dubrovačkim poduzećem, nakon konačne likvidacije poduzeća „Klesar“.¹⁰⁵

4.1. Otvaranje novih kamenoloma i disperzija kamena

Brački se kamenolomi ponovno počinju otvarati u kasnom srednjem vijeku, kada Split i Trogir doživljavaju značajan procvat. U to vrijeme ova dva grada nadmeću se graditeljskim pothvatima. Tako Split naručuje kamen sa Brača za gradnju zvonika svoje stolne crkve, za koji se smatra da je najoriginalnije djelo hrvatske primorske arhitekture toga razdoblja.¹⁰⁶

Utvrđeno je da je brački kamen za izradu lunete na portalu trogirske katedrale koristio majstor Radovan, i to brački bituminozni vapnenac, rasotica, koji se brao kod Miraca, Splitske

¹⁰³ Gjivoje. 1969., str. 140.

¹⁰⁴ Isto, str. 141.

¹⁰⁵ <https://www.bib.irb.hr/240118> (2.2.2020.)

¹⁰⁶ Belamarić. Str. 45.

i Žaganj Dolca kod Sumartina. Taj se kamen nazivao i „crnim mramorom“. On vremenom posivi, a boju mu zbog nestalnog pigmenta treba održavati poliranjem.¹⁰⁷

U razdoblju renesanse ponovno se otvaraju brački kamenolomi kraj Pučišća, a od tog kamena gradi se i u Trogiru, gdje su se do tada za izgradnju grada koristili kamenolomi u njegovoj okolini, glasoviti trogirski kamen kojega čak i Plinije Stariji spominje u svojoj *Naturalis Historiji*.¹⁰⁸ Na Braču se u ovom razdoblju, osim u Pučišćima, otvaraju kamenolomi u Selcima, Sutivanu, Bobovišćima, Nerežišćima, Povljima i Dračevici.¹⁰⁹

Razlog otvaranja kamenoloma u Pučišćima leži i u tome da se u ovom razdoblju stanovništvo, koje je do tada bilo koncentrirano u unutrašnjosti otoka, seli na obalu. Među prvim kućama u Pučišćima spominje se kuća obitelji Brasola. Član te obitelji, Zuan Brasola, surađivao je s Jurjem Dalmatincem, kod kojeg je potonji dolazio po kamen. Petar Didolić navodi kako je Zuan u Pučišćima posjedovao kamenolom, i to vjerojatno kamenolom „Punta“ te se iz tih razloga tu i doselio.¹¹⁰

Jedno od najznačajnijih graditeljskih ostvarenja ovog razdoblja izgrađeno je od kamena iz bračkih i korčulanskih kamenoloma, a to je šibenska katedrala, koju je prema vlastitim nacrtima gradio od 1441. do svoje smrti 1475., Juraj Dalmatinac.¹¹¹

O njegovu se podrijetlu ne zna mnogo, ali u ugovorima koje je sklapao i službenim dokumentima nazivaju ga Juraj Matin iz Zadra po čemu zaključujemo da je bio sin nekog Mate iz Zadra čije se prezime još nije oblikovalo, vjerojatno jer nije potjecao iz obitelji koja je imala ikakve uloge u gradskom životu.¹¹²

Juraj je sebe nazivao „maestro Giorgio Schiavo“ što bi u prijevodu značilo Hrvat ili Dalmatinac. Svi naši značajni umjetnici, koji su odlazili u Mletke kako bi izučavali zanat i tamo radili, nazivali su se Schiavoni. Naime, u Mlecima su mogli isklesati svoje talente i probiti se na sceni, naspram našeg siromašnog kraja dodatno izmučenog mletačkim i turskim

¹⁰⁷ Belamarić. Str. 43.

¹⁰⁸ Belamarić. Str.45.

¹⁰⁹ Kečkemet, Duško. „Kamen na Braču i kamen s Brača“, *Jadranskamen - Brač*, Vrandečić. Stanko (ur.). Pučišća: Jadrankamen. 2002., str. 70.

¹¹⁰ Didolić, Petar. „Historijski brački kamenolomi“ (1957), str. 105.

¹¹¹ Isto. str. 102.

¹¹² Fisković, Cvito. „Juraj Dalmatinac“, *Mogućnosti*. god. X, br. 3, Split, 1963., str. 205.

osvajanjima. Zanimljiva je činjenica da u Veneciji postoji i obala koja se naziva „Riva dei Schiavoni“, što svjedoči o brojnosti i utjecaju naših ljudi u gradu na lagunama.¹¹³

Što se tiče same gradnje i graditelja ove crkve, gradnja se odvijala u nekoliko etapa. Kada je započeo rad na šibenskoj katedrali njegovi su mletački i sjeveroitalski kolege već bili sagradili bočne zidove i oba portala katedrale, a njegov je plan bio produžiti poprečni brod, svetište i apsidu.¹¹⁴

Veliku količinu kamena za gradnju katedrale, Juraj je naručivao iz Korčule. O tome svjedoče dokumenti koji detaljno opisuju veličinu i broj blokova koji su trebali biti isporučeni iz Korčule, a koji su se vadili na obližnjem otočiću Kamenjaku. Te dokumente donosi Emil Hilje, nastojeći utvrditi gdje su se točno pojedini segmenti koristili, uspoređujući same element gradnje s dimenzijama kamena koje su u tim dokumentima detaljno navedeni. U dokumentima piše kako je Juraj Dalmatinac u Korčulu prvi puta došao 1444. godine kako bi kod klesara Marka Karlića naručio pedeset i jedan komad obrađenog kamena iz otočića Kamenjaka, koje mu se Karlić obvezuje isporučiti u roku od tri i pol mjeseca. U roku od godinu i pol, prema drugom ugovoru, trebalo je isporučiti 916 komada kamena Marku Ivanovu, koji je bio zastupnik šibenske katedrale. Na tu su se isporuku obvezali Andrija Markov i Krišul Bogdanić. Na marginama ovih dokumenata bilježnik je zapisao sebi opasku kako se ugovor klesara sklapa s „onim Šibenčanima“.¹¹⁵

¹¹³ Isto.

¹¹⁴ Fisković, Igor. „Neki vidovi umjetničkog rada Jurja Dalmatinca u Šibeniku i Splitu“, *Radovi JAZU u Zadru*, br. 27-28., Zadar, 1981., str. 121.

¹¹⁵ Hilje, Emil. „Juraj Dalmatinac i Korčula- prilog za kronologiju gradnje šibenske katedrale“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, no. 25, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2001, (53-74), str. 53.

Sl. 16. Katedrala sv. Jakova u Šibeniku oko 1890. godine

Juraj Dalmatinac u Korčulu nije dolazio sam, već u pratnji svojih pomoćnika, Andrije Alešija i Lorenza Pincina, a osim obilazaka kamenoloma, u Korčuli su birali i pomoćnike i učenike za ispomoć pri zahtjevnim i dugotrajnim radovima s kamenom. Tako Emil Hilje donisi i dokumente u kojima se jasno vide obveze majstora koji uzima učenika u svoju radionicu na period od sedam godina nakon čega im je majstor obvezan osigurati alat i odjeću te isplatiti sedam dukata.¹¹⁶

Zanimljiv je podatak kojeg donose prethodni dokumenti koji svjedoče o monopolu predstavnika kamenoloma na Kamenjaku, koji su bili u vlasništvu katedrale. Naime, kada se došlo do iznimno kvalitetne žile, tijekom vađenja kamena za potrebe šibenske katedrale, kamen koji se brao iz te žile bio je rezerviran isključivo za gradnju korčulanske katedrale.

¹¹⁶ Isto, str. 54.-55.

Šibenskim majstorima bilo je dopušteno izvaditi šesnaest blokova za njihove potrebe, ali tek nakon što isporuče četiri stupa s kapetelima i bazama za Katedralu sv. Marka.¹¹⁷

Kamen iz otočića Kamenjaka, razlikuje se od kamena sa susjednih otočića: Sutvare, Vrnika i Planjaka, o čemu piše Mate Parica. On tvrdi kako je ovaj kamen tvrđi od ostalih zbog veće prisutnosti fosila, a manje kalcijeva karbonata i ostalih vapnenačkih veziva.¹¹⁸

Juraja Dalmatinca naša će povijest umjetnosti zabilježiti i kao vještog kipara koji je svoju vještinu pokazao na vijencu koji je opasao tri apside isklesavši sedamdeset i jednu različitu ljudsku glavu i dvije lavlje. Ovim se pothvatom pokazao kao vrstan kipar koji promatra ljude i osjećaje te bez hipertrofiranja prikazuje ljudske vrline i mane. Jurjevo je klesanje prodiranje u ljudsku psihu i u tome se ogleda ingenioznost ovog umjetnika. Njegove glave nisu tek kasnogotički ukras na katedrali, već su isječak svakidašnjeg društva.¹¹⁹

Juraj je za gradnju svojih građevina koristio i kamen iz bračkog kamenoloma Veselje, gdje je osobno odlazio i birao kamen te nadgledao klesarske radove. Iz sačuvanih parničkih spisa iz 1454./5., vođenoj u Splitu radi spora koji je izbio radi kamena s Brača između Jurja i njegova tadašnjeg poslovnog partnera Talijana Zuan Brasola, vidi se da je u ono vrijeme Juraj izvezio brački kamen u Ankonu i Rimini. „*Perche se io ho portato piere in Ancona e Rimano del isola de la Braza sono state mie et hole fate mi savar ai mie maistri cum li miei denari a mie spekse per auctorita concessa a mi per lo Conseio de la Braza.*“ Taj kamen upotrebljavao je za gradnju Loggie dei Mercanti te augustinske i franjevačke crkve. Portal franjevačke crkve bio je i isklesan na Braču što je i naznačeno „*cavato e lavorato a Brazza*“.¹²⁰

U bračkim kamenolomima radio je i Andrija Aleši koji je također eksploatirao kamen iz kamenoloma Veselje o čemu svjedoči sačuvani ugovor kojeg je sklopio s Gašparom i Čeprenom Tomašićem 1455. godine. Obitelj Tomašić potječe iz Straževnika gdje je postojala antička kamenarska tradicija. U srednjem vijeku Straževnik je stradao od kuge te je prestao postojati kao naselje.¹²¹ Od bračkog kamena gradio je crkvu na Tremitima, palaču Čipiko u Trogiru te neke kipove i krstionicu u Trogirskoj katedrali.¹²²

¹¹⁷ Isto, str. 54.

¹¹⁸ Parica, Mate. *Arheološki tragovi kamenarstva u Dalmaciji od prapovijesti do kraja srednjeg vijeka*, str. 102.

¹¹⁹ Fisković, Cvito. „Juraj Dalmatinac“, *Mogućnosti*, god. X, br. 3, Split, 1963., str. 205.-209.

¹²⁰ Didolić, Petar. „Historijski Brački kamenolomi“, *Brački zbornik*, vol. 3, Split, 1957., (101-106.), str. 102

¹²¹ Bužančić, Radoslav. „Antički kamenolomi Brača u vrijeme rane renesanse“, *Klesarstvo i graditeljstvo*, god. XIV., 3-4 (2003), str. 24.

¹²² Belamarić. *Kamen istočnog Jadrana*, str. 46.

Sl. 17. Nikola Firentinac i Andrija Aleši, Pročelje benediktinske crkve Santa Maria al Mare na Tremitima, dovršeno 1475. godine

I Nikola Firentinac koristio je bračke kamenolome o čemu svjedoče isprave o posebnoj punomoći za kamenolome na Braču: „*fecit procuratorem magistrum Nicolaum q. Jahannis Florentinum specialiter et expresse contra cuicumque occupationes unius petrariae posiate in insula Brachiae*“. Od bračkog kamena gradio je crkvu u Valvedere u Italiji i 1468. g. kapelu Orsini u Trogiru, gdje su uz njega na klesanju kipova radili Andrija Aleši i Ivan Duknović (Ioannes Dalmata).¹²³

Već je spomenuto kako je ovo razdoblje obilježeno intezivnom i smislenom gradogradnjom, a najbolji primjer renesansnog grada na našoj obali je Dubrovnik. Iako je grad kojeg danas vidimo produkt obnove koja je uslijedila nakon velike trešnje 1667. godine, ostali su nam sačuvani likovni prikazi na kojima se vidi renesansni grad. Osim toga i sustavna istraživanja predočavaju nam razvoj ovoga grada od najranijeg vremena.

¹²³ Didolić.Petar. „Historijski brački kamenolomi“, str. 103

Najznačajniji graditeljski zahvat u Dubrovniku svakako su njegove gradske zidine. Za potrebe gradnji u Dubrovniku koristio se kamen iz korčulanskih kamenoloma. Taj „kameni grad“, od zidina, palača, stambenih zgrada, do pločnika i trgova građen je od bijelog vapnenca, a danas ga vidimo obučenog u karakterističnu žućkastu patinu korčulanskog kamena.¹²⁴

Već se od 1391. godine spominje prisutnost dubrovčana u korčulanskim kamenolomima kada šalju posebnog kovača koji se šalje u korčulanske kamenolome da popravlja i izrađuje alat za kamenare.¹²⁵

Kamenolomi iz kojih se brao kamen za gradnju Dubrovnika su kamenolomi Soline, Grbača, Kamenjak i najviše Vrnik. Na tom je otočiću nekad bilo otvoreno tridesetak kamenoloma. Osim Dubrovnika još je jedan „kameni grad“ izgrađen od korčulanskog kamena i to je naravno Korčula te najljepša građevina u gradu, Katedrala sv. Marka, na kojoj su osim domaćih klesara, Hranića Dragoševića, Ratka Ivančića, Marka Andrijića, radili i talijanski majstori, Bonino da Milano i Jakov Correr.¹²⁶

U ovom razdoblju kamen se intenzivno vadio iz kamenoloma na otočju Kamenjaku, koji je bio u vlasništvu katedrale i služio za njezinu izgradnju. Osim korčulanske katedrale od ovog kamena gradi se i Knežev dvor u Dubrovniku. Kako je ovaj maleni otočić bio ograničen količinom kamena koji se tamo mogao brati, zvonik katedrale i ciborij dovršen je u vrničkom kamenu prema projektu Marka Andrijića, pripadnika ugledne korčulanske kamenarske obitelji.¹²⁷

Kamenari su u Dubrovniku imali i svoju bratovštinu „fraternitas camenariorum“, čiji su pripadnici bile i neke ugledne korčulanske kamenarske obitelji. One su pod svojim stijegom sudjelovale u procesiji sv. Vlaha. Ova se bratovština u ispravama spominje najkasnije do 1478. godine. Iako za Korčulane i Dubrovčane političke prilike onoga vremena nisu bile naklonjene, netrepeljivost Mletačke i Dubrovačke Republike, taj se jaz vješto prebrodio, što je možda najbolje oslikano u stihovima Paskoja Primovića Latinčića :

¹²⁴ Belamarić. Kamen istočnog Jadrana, str. 72

¹²⁵ Isto, str. 71.

¹²⁶ Tulić, Damir. Kudiš, Nina. *Opatska riznica, katedrala i crkve grada Korčule*. Korčula: Župa sv. Marka, 2014., str. 152.

¹²⁷ Belamarić. str. 71.

*„Cari amici Curzolani
Hotijte nam mallo recchi
Scto ima bit da Dubrovzani
Toliko su vam marzecchi*

*Con Ragusi voi vivete
Per mercanti vostri belli
Perche a noi voi vendete
Vostre barche e scarpelli.“¹²⁸*

Osim već spomenutog Kneževa dvora, od korčulanskog kamena s Vrnika i Kamenjaka grade se i Divona, stara Crkva sv. Vlaha, dominikanska crkva, franjevački samostan, samostan na Lokrumu, gradski toranj, Crkva sv. Spasa, Orlandov stup i portal franjevačke crkve.¹²⁹

¹²⁸ Fisković, Cvito. *Naši graditelji i kipari XV. i XVI. stoljeća u Dubrovniku*, Zagreb: Matica Hrvatska, 1947., str. 48.

¹²⁹ Belamarić. *Kamen istočnog Jadrana*, str. 71

Sl. 18. Jedna od kava na Vrniku 1910. godine

Sl. 19. Divona, Dubrovnik

Slična situacija zbila se i u Kotoru gdje se ekstenzivno koristio korčulanski kamen, „*petra de Curzola solida, bona, nitida, sine macula*“.¹³⁰

Ujednačena bjelina korčulanskog kamena koja je vremenom poprimila karakterističnu rumenkastu patinu obilježila je i zvonik splitske katedrale koji je obnovljen krajem 19. i početkom 20. stoljeća u korčulanskom kamenu.¹³¹ Obnovom Peristila i skidanjem njegove stoljetne patine sljubile su se tako u skladu bjelina korčulanskog i netom restauriranog bračkog kamena od kojeg je građena Dioklecijanov palača.

Sl. 20. Zvonik splitske katedrale

Osim zvonika splitske katedrale u korčulanskom su kamenu isklesani brojni nadgrobni spomenici u Carigradu, te veliki broj kamenica razasutih po čitavom Makarskom primorju. Kvalitetni vrnički kamen koristio se u gradnji neogotičkog Parlamenta u Budimpešti, za gradnju sveučilišta „Moša Pijade“ u Zagrebu, aerodroma Ćilipi kod Dubrovnika te u brojne druge javne objekte.¹³²

¹³⁰ Belamarić, Josip. *Kamen Jadrana*, str.72

¹³¹ Isto, str. 83.

¹³² Isto, str. 86.

Sl. 21. Vrnički kamenari

Sl. 22. Jedna od kava na Vrniku danas

Veliki i stalan razvoj kamenarstva na otoku Braču zbio se u 19. stoljeću od kada datira bačka kamenarska industrija koja gravitira u tri kamenarska centra: Pučišća i Splitska, gdje prevladava proizvodnja kamenih blokova, te Selca gdje zbog udaljenosti kamenoloma od mora i otežanog transporta, prevladava klesarstvo. Kamenarske djelatnosti u ovom razdoblju ima i u Nerežišćima, Bobovišćima, Sutivanu i Poveljima, međutim, njihova djelatnost nije došla do većeg izražaja.¹³³

Pleme vrsnih selačkih kamenara svoje korijene vuku od „Antonia Standelperghera detto Stambucco“, koji je 1713. doveden u Selca. Njegovo se pleme razgranalo u obiteljske zadruge koje su se dijelile po nadimcima: Zorin, Trumbun, Šaronja, Bolkin, Mutov, Mikulin. itd., od kojih je svaka imala svoj kamenolom i svoje tržište.¹³⁴

Kamenarska tradicija u Splitskoj duže je vrijeme bila zamrla, a revitalizirana je u novije vrijeme dolaskom istarskog poduzeća koje ponovno započinje eksploataciju kamena. Kasnije njihovu djelatnost preuzimaju lokalni ljudi i osnivaju poduzeće „Imar“, preimenovan u „Kamagra“. ¹³⁵

Od domaćih tržišta novijeg vremena brački se kamen izvozio u Split, Makarsku, Hvar, Šibenik, Zadar, Hrvatsko primorje i Zagreb, zatim i u Mostar, Sarajevo i Beograd. „Od bračkog kamena u Splitu su građeni Prokurative, Arheološki muzej, nova Gimnazija, Banovina, Oceanografski institut, Trgovinska komora, marjansko stubište, Pošta, Gospa od zdravlja i dr. U Šibeniku Gimnazija, u Dubrovniku Vila Banac, Hotel Excelior i Narodna banka, u Zagrebu Burza, a u Beogradu Bijeli dvor. Gotovo sve građevine koje je gradio Ivan Meštrović građene su od bračkog kamena: Račićev mauzolej u Cavtatu, Palača Meštrović u Splitu, Meštrovićev umjetnički paviljon u Zagrebu, za kojeg je iz bračkih kamenoloma naručeno 2,500 tona blokova kamena, Njegošev mauzolej u Lovćenu, pola od bračkog, a pola od zelenog iz Donjeg dolca kraj Omiša.“¹³⁶

Početak izvoza bračkog kamena u svijet veže se za selačku kamenarsku obitelj Štambuk koji su u drugoj polovini 19. stoljeća uspostavili izvoz kamena vlastitim jedrenjacima, a izvozili su u Carigrad, Galac i Odesu. Glavni su im proizvodi bili prozorski i

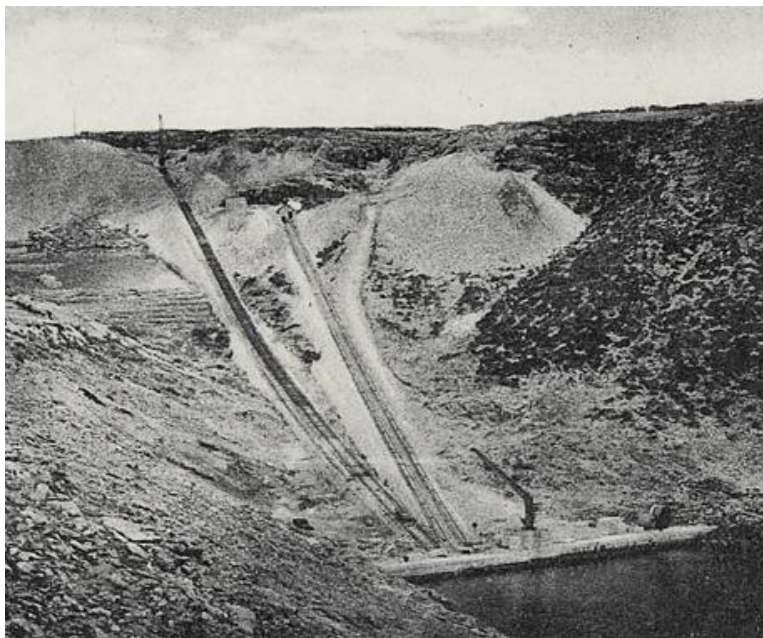
¹³³ Didolić, Petar. „Bračko kamenarstvo u toku vremena“. *Brački zbornik*, vol. 2. Split. 1954., str. 212.

¹³⁴ Isto.

¹³⁵ Isto, str. 213.

¹³⁶ Kečkemet, Duško. 2002., str. 80.-81.

vratni pragovi te kameni prah kojeg su povoljno izmjenjivali za pšenicu. I pučiški se kamen izvezio u svijet i to od 1908. godine u Mađarsku, Austriju, Italiju, Egipat, Ameriku i Australiju.¹³⁷

Sl. 23. Pučišća, kamenolom Prve dalmatinske klesarske zadruge, na razglednici tiskanoj 1912. godine.

„Kamenarska industrija na Braču raspolagala je s tri pilane (2 u Selcima, 1 u Pučišćima), 20 kamenoloma (8 u Selcima, po 6 u Pučišćima i Splitskoj). Stalno je uposleno prosječno 500 radnika i 75 naučnika u privredi. U bračkom kamenu u poslijeratnom razdoblju obnovljene su lučke obale u Splitu, Zadru, Rijeci, Šibeniku, Makarskoj, Kotoru i Baru. Zatim, Jugovinil u Kaštel Sućurcu, Dalmatinka u Sinju, Predsjednička vila u Beogradu, Narodna banka u Podgorici, Vila predsjedničke vlade i Bolnica u Sarajevu. Otkad su proširene veze s inozemstvom brački se kamen izvozi u Belgiju, Italiju Švicarsku, Čehoslovačku, Nizozemsku, Zapadnu Njemačku, Austriju i Englesku, pretežno za unutarnja oblaganja.“¹³⁸

Brojne su zgrade u Europi za svoju izgradnju koristile brački kamen. Korišten je za gradnju Parlamenta i Novog Dvora u Beču, u Budimpešti za stepeništa i pragove za brojne

¹³⁷ Didolić, Petar. „Bračko kamenarstvo u toku vremena“, 1954., str. 217.

¹³⁸ Didolić, Petar. „Bračko kamenarstvo u toku vremena“. *Jadrnkamen- Brač*. Vrandečić, Stanko (ur.). Pučišća: Jadrankamen. 2002., str. 192. -194.

zgrade te za njihov Parlament čija je „mramorna dvorana“ sva obložena bračkim laštenim kamenom.¹³⁹

4.2. Razvoj kamenoklesarskog rukopisa unutar pojedinih obitelji

Renesansu i barok obilježio je procvat kamenoklesarstva kroz djelatnost kamenoklesarskih obitelji. Kamen pučiških kamenoloma iznjedrio je brojne kamenoklesarke obitelji: Lazaniće, Gospodnetiće i Bokaniće. Posredstvom ovih i brojnih drugih kamenoklesarskih obitelji dalmatinsko graditeljstvo i skulptura doživljavaju najveći procvat.¹⁴⁰

Osim bračkih kamenoklesarskih obitelji treba spomenuti i korčulanske, koje su isto tako sudjelovale u izgradnji brojnih povijesno umjetničkih spomenika diljem Dalmacije, od 14. pa sve do 19. stoljeća. Treba istaknuti kamenoklesarke obitelji iz razdoblja baroka: Karlići, Pavlovići, Radmanovići, Kršulovići i Andrijići. To je razdoblje kada na Vrniku postoji bratovština kamenara sv. Mateja.¹⁴¹

Iako promatramo Brač i Korčulu kao zasebne kamenarske cijeline ipak treba spomenuti i suradnju kamenarskih obitelji ovih dvaju otoka. Ona se najbolje obleda u gradnji hvarske katedrale gdje su zajedno sudjelovali korčulanske obitelji Pomenići i Karlići sa bračkim Bokanićima.¹⁴²

Među značajnim domaćim graditeljsko-klesarskim radionicama našeg kraja, koje su ujedno imale i značajnu ulogu u razvoju naše gotike i renesanse, treba istaknuti obitelj Bokanić, koja je našoj kulturnoj baštini dala više značajnih arhitekata i klesara. Njihov je likovni izričaj neosporne likovne kvalitete, ipak rustičan i provincijalan, što možemo pripisati sporom prodiranju motiva iz vana ili možda teže odvajanje našeg mentaliteta od tradicionalnog izraza.¹⁴³

¹³⁹ Didolić, Petar. „Bračko kamenarstvo u toku vremena“, 1954., str. 218.

¹⁴⁰ Belamarić. str. 46.

¹⁴¹ Isto, str. 77.

¹⁴² Isto.

¹⁴³ Prijatelj, K. "Bokanićeva radionica u Trogiru", *Anali Historijskog instituta u Dubrovniku I*, Dubrovnik 1952., str. 269.

Bokanići su stara bračka plemićka obitelj koja se u bračkim maticama iz 16. stoljeća spominje u Pučišćima. Članovi obitelji Bokanić bili su ugledni pripadnici društva, suci, poslanici otoka u Mlecima, zapovjednici galija i svećenici, a većina njih bili su kamenari. Treba istaknuti kako su plemići u ruralnim područjima vodili drugačije živote od onih u gradu. Na Braču oni nisu bili veleposjednici, već su se primarno bavili trgovinom i seljačkim poslovima.¹⁴⁴

Pučišća su početkom 17. stoljeća dobila titulu „castel“ upravo zbog brojnih izgrađenih plemićkih kaštela koja će biti temelj za razvoj primorskog naselja, koje će ubrzo postati kamenarsko središte Brača.¹⁴⁵

Cvito Fisković spominje kako je prezime Bokanić patronimčno te da je nastalo od imena Bokan, koje je na Braču poznato od 1250. godine, a spominje se u povaljskoj listini.¹⁴⁶ Bokanići su bili klasičan primjer naše kamenarsko-graditeljske radionice, solidne zanatlijske *botteghe*, u kojima se znanje prenosilo s oca na sina, koje je u sebi nosilo posljednje odraze minulih stilova gotike i renesanse, što je bila jedna od pozitivnih strana takvog prenošenja znanja, premda je u suštini nosilo klicu zaostajanja za nadolazećim stilovima.¹⁴⁷ Uzroke zaostajanja možemo tražiti i u samoj prirodi naručivanja radova u kojoj su glavnu ulogu imali sami naručitelji i ondašnja moda.

Cvito Fisković govori kako je obitelj Bokanić izumrla krajem 18. stoljeća, a stopila se sa rodom Lukinović, koji su pregradili njihov kaštel i iz grobne ploče izbrisali ime Bokanića.¹⁴⁸

Tripun Bokanić najistaknutiji je član ove obitelji, a pripisuju mu se brojna djela koja je ostvario za svog kratkog životnog vijeka. O Tripunu Bokaniću doznajemo iz pera Pavla Andreisa, trogirskog povjesničara. Andreis ga spominje kao graditelja zvonika trogirske katedrale.¹⁴⁹ Upravo je Tripun nakon smrti svoga oca Jerolima, 1603. godine, naslijedio obiteljsku radionicu.¹⁵⁰

Učio je direktno promatrajući djela naših majstora, koji su stvarali iz kamena puno prije njega, a iz čijeg se nasljeđa rodio i njegov stil, koji je nadogradio manirističkim. Osim vještog

¹⁴⁴ Fisković, C. "Tripun Bokanić graditelj zvonika trogirske katedrale", *Novo doba*, XXIII, br. 307, Split, Božić 1940., str. 5.-6.

¹⁴⁵ Vodanović, A. *Kiparsko-klesarski i graditeljski opus Tripuna Bokanića*. diplomski rad. Zadar: Sveučilište u Zadru. 2014., str. 3.

¹⁴⁶ Fisković, C., str. 5.-6.

¹⁴⁷ Prijatelj, K. str. 273.

¹⁴⁸ Fisković, C. str. 6.

¹⁴⁹ Fisković, C., str. 4.

¹⁵⁰ Prijatelj, K. str. 274.

klesanja, modeliranja i unošenja novih motiva u svoja djela, njegova veličina ogleda se u vještim interpolacijama, kao što je već spomenuta na zvoniku trogirske katedrale, u kojima se ogleda njegovo poštovanje prema prethodnim graditeljima i njihovim rukopisima. Na taj način Tripun je bio u mogućnosti sagraditi i klesati skladne cjeline, poštujući rukopise iz kojih je direktno učio i kojima je naposljetku unio dašak novih umjetničkih strujanja.

Možda veličinu ovog umjetnika najbolje opisuju riječi Cvite Fiskovića, koji govori:

„Ta i danas nakon tri stoljeća može ta gradnja da služi
kao pouka svim našim suvremenim arhitektima,
koji ne znaju ili neće da pomire svoje gradnje
sa zahtjevima starih dalmatinskih ambijenata!“¹⁵¹

Osim Bokanića, među najznačajnijim bračkim kamenarskim obiteljima treba spomenuti i graditelje Gospodnetiće i Lazaniće. Pavao Gospodnetić, poznatiji po talijanskom obliku imena Paulo de Dominis della Brazza. Od njegovih djela poznat je samo kip sv. Elizeja u svetištu šibenske katedrale, koji se pripisivao Alessandru Vittoriji. Iako je njegova ličnost u povijesti umjetnosti još uvijek nedovoljno poznata, ovim kipom unosi jedan od nagovještaja baroka u Dalmaciji.¹⁵²

¹⁵¹ Fisković, C. str. 15.

¹⁵² Popara, Fanny. *Alessandro Vittoria i maniristička skulptura u Dalmaciji*. diplomski rad. Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu, 2016., str. 40., 44.

Sl. 24. Pavao Gospodnetić, sv. Elizej, druga pol. 16. st., šibenska katedrala

Podatci o Nikoli Lazaniću puno su bogatiji, stoga njegov rad možemo detaljnije pratiti. U njegovu kiparskom jeziku evidentna je dosljednost bračkoj tradiciji, iako se već u njegovim prvim djelima vidi stanovita darovitost i osjećaj za volumen. Brački povjesničar Andrija Cicarelli spominje ga i kao kipara i slikara koji djeluje u Dubrovniku, Veneciji i Rimu. Ipak, njegov rukopis snažnije se osjeća preko njegovih kiparskih djela koja su najbrojnija u Dubrovniku. U Gradu je zabilježen sredinom 1589. godine kada sklapa ugovor sa korčulanskim klesarom Andrijom Pomenićem, koji mu je trebao nabaviti kamen za kipove u sakristiji crkve sv. Vlaha. Od spomenutih kipova, koji iskazuju njegovu zrelu fazu i scenski izražaj, svakako treba istaknuti jedno od njegovih najboljih ostvarenja, a to je kip sv. Jerolima

u čijem se podnožju potpisao kao „NICOLAVS LASANEVS DALMATA BRANCHENSIS“.¹⁵³

Sl. 25. Nikola Lazanić, sv. Jerolnim, 1591. crkva sv. Vlaha, Dubrovnik

Mađu najznačajnijim korčulanskim graditeljsko-klesarskim obiteljima treba istaknuti obitelj Andrijić. Njihovo rodoslovno stablo već je 1947. godine posložio Cvito Fisković. Među najznačajnijim klesarskim obiteljima obično se spominju i Karlići, Pavlovići, Radmanovići i Kršulovići. Iz analize rodbinskih odnosa proizlazi da su, na primjer, Andrijići u srodstvu s Markovićima, Milićevićima, Pavlovićima, a vjerojatno i Karličima. Razumljivo je da su se istaknuti članovi kamenarskih obitelji izmjenjivali na gradnji važnih građevina.¹⁵⁴

¹⁵³ Fisković, Cvito. „Lazanićevi kipovi u Dubrovniku“. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*. Vol.6, No.1, Split: Književni krug Split, 1950., str. 28.-29.

¹⁵⁴ Nikšić, Goran. „Andrijići u Dubrovniku“, *Renesansa i renesanse u umjetnosti Hrvatske*, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2008., str. 137.

Poznata je suradnja najpoznatijeg majstora obitelji Andrijić, Marka Andrijića, s nekim vrsnim kiparima pa tako surađuje sa radionicom Pavlović u gradnji crkve sv. Spasa te sa Paskojem Miličevićem, tada glavnim inženjerom Republike, na gradskim fortifikacijama. Svoja je iskustva iz Dubrovnika, poglavito što se tiče fortifikacijske arhitekture predočio i u rodnoj Korčuli gdje je izveo rekonstrukciju zidina.¹⁵⁵

Kao najveća ostvarenja Marka Andrijića treba istaknuti ciborij nad glavnim oltarom korčulanske katedrale, zatim završni kat zvonika iste katedrale te zvonik franjevačke crkve u Hvaru. Ugovor o dovršenju završnog kata zvonika Marko potpisuje 13. veljače 1481. godine, koji je po svemu sudeći dovršio u dogovorenom roku od dvije godine. Marko je na ovom zvoniku iskazao svu svoju vještinu. Zatvorenu formu donjih katova zvonika razbio je prozračnom formom njegova završetka čija je osnova osmerokutna loža na stupovima nadsvođenim kupolom koja se sastoji od tankih kamenih ploča uvučenih u dijagonalna rebra. Ložu je okružio šetnicom s kamenom ogradom. Zvonik završava vitkom lanternom čiji se stupići naslanjaju na rebra kupole. Originalni završetak, odnosno akroterij zvonika uništen je u udaru groma, a zamijenjen je baroknom završnom kalotom, akroterijem i velikim željeznim križem.¹⁵⁶

¹⁵⁵ Isto, str. 140.

¹⁵⁶ Nikšić, Goran. „Marko Andrijić u Korčuli i Hvaru“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 37, Split: Književni krug Split, 1997/1998, 191-222, str. 194.

Sl. 26. Lanterna zvonika korčulanske katedrale

Marko Andrijić osobno je klesao i dekoracije zvonika, među kojima zbog vrsnosti izrade, treba istaknuti skulpturu lava, atributa zaštitnika katedrale i cijelog grada, sv. Marka te grbove Nikole Mule i Zorzija Viara.¹⁵⁷

Goran Nikšić primjećuje sličnosti između kupole završnog kata zvonika korčulanske katedrale i kupole šibenske katedrale. Iako je izvjesna razlika u dimenzijama arhitektonsko-konstruktivno rješenje je isto, osmerostrani križno-rebrasti sastavljen od tankih kamenih ploča koje su uglavljene u kamena rebra i međusobno povezane zasjekom.¹⁵⁸

Nikšić dodatno pojašnjava svoju tezu vremenom nastanka ovih dviju kupola, pošto je Marko radio na dovršetku zvonika u isto vrijeme kada je Nikola Firentinac bio protomajstor šibenske katedrale tijekom čije je gradnje dolazio u Korčulu nabavljati kamen. Nikšić navodi kao veliku vjerojatnost utjecaje ovih dvaju majstora jednog na drugog čime ne isključuje nepoznanicu Jurjevog udjela u idejno rješenje šibenske kupole i upoznatosti korčulanskih

¹⁵⁷ Isto.

¹⁵⁸ Isto, str. 200.

majstora u njegove nacрте s kojima su potonji mogli biti u kontaktu za Jurjeva boravka u Korčuli.¹⁵⁹

Poznato je iz ugovora kako su korčulanski majstori Marko Andrijić i Nikola Markov sklopili vrijedan posao izradbe velikog broja prozora, vrata i umivaonika za palaču Valentis u Mantovi. Isto tako, četiri godine ranije, 1474. godine Marko Andrijić boravi u Veneciji, gdje se za naručitelja Vetora Salvadega obvezao izraditi devet prozora i dva stupa. Iz ugovora se daje zaključiti kako je u to vrijeme, iako mlađi, Marko Andrijić uživao veću reputaciju od njegova strica Nikole Markova koji je od cjelokupne zarade dobivao manji dio. Obojica su se obvezala da će u roku od mjesec dana isporučiti arhitektonske djelove koje su osobno dopremili u Mantovu gdje su ih završno obradili i ugradili. Markov boravak u Italiji mogao je utjecati i na njegov izraz, analogije s nekim talijanskim primjerima dodatno potvrđuju tu tvrdnju.¹⁶⁰

Marku su mogli uzor biti neki primjeri zvonika iz Italije, kao npr., završetci katedralnih zvonika katedrala u gradovima Trani, Andria i Luceru u Apuliji, završetak zvonika katedrale u Todiju u Umbriji, koji također ima osmerokutnu ložu s ogradom ili mu je pak za uzor poslužila Bramanteova Veduta koja se čuva u firentinskoj Galeria degli Uffizi, datirana 1475. godine. Zvonik prikazan na ovoj veduti vrlo je sličan korčulanskom, osmerokutna loža okružena balustradom, nadsvođena kupolom koja je završena lanternom. Međutim, ne možemo biti sigurni je li Marko vidio Bramanteovu vedutu, ali vrlo je moguće da je u Italiji vidio neke od već navedenih izvedbi zvonika i od tu crpio inspiraciju. Ono što je sigurno, jest da je Marko korčulanskim zvonikom stvorio prototip za brojna druga rješenja dalmatinskih zvonika, jedan je od njih onaj hvarske crkve Gospe od Milosti.¹⁶¹

Spomenuti graditelji i kipari imali su veliku ulogu u odgoju novih naraštaja kipara. Oni koji su se odlučili za taj zanat povjeravani su majstoru već od desete godine života. On se ugovorom obvezao da će ga uzdržavati i učiti zanatu te mu naposljetku osigurati i alat za samostalan rad. Šegrt bi se obvezao da će besplatno služiti i pomagati majstoru te da od njega neće bježati prije isteka ugovora. Događala su se i bježanja od majstora, a taj se konkretan slučaj dogodio Marku Andrijiću, čiji je šegrt Dabiživ Bogdanović pobjegao od svog učitelja. Koliko je dubrovačkoj vladi bilo važno naukovanje novih graditelja i kipara svjedoči i

¹⁵⁹ Isto, str. 201.

¹⁶⁰ Nikšić, Goran. „Korčulani u Mantovi-organizacija klesarske radionice za veliku narudžbu“. *Peristil*, br. 56, Zagreb: Društvo povijesničara umjetnosti, 2013., (81-86), str. 81., 84.

¹⁶¹ Nikšić, Goran. „Marko Andrijić u Korčuli i Hvaru“. str. 205.-206.

činjenica da je bijeg spomenutog učenika bio oglašen na svim javnim mjestima u Gradu što je rezultiralo njegovim skorim pronalaskom i vraćanjem u radionicu.¹⁶²

Sl. 27. Grbovi korčulanskih klesara, lapidarij muzeja grada Korčule

Među korčulanskim kamenoklesarskim obiteljima istaknula se i obitelj Fabris, koja se istaknula i svojim brodograditeljskim umijećem. U dokumentima iz 18. stoljeća spominju se kao majstori i dobavljači kamena. Sredinom 18. stoljeća Ignacije Fabris dobavlja kamen s Korčule za gradnju zvonika župne crkve u Starom Gradu na Hvaru, a Frano Fabris sudjelovao je u klesanju arhitektonske plastike za hvarsku katedralu. Kao posjednici brojnih brodova i

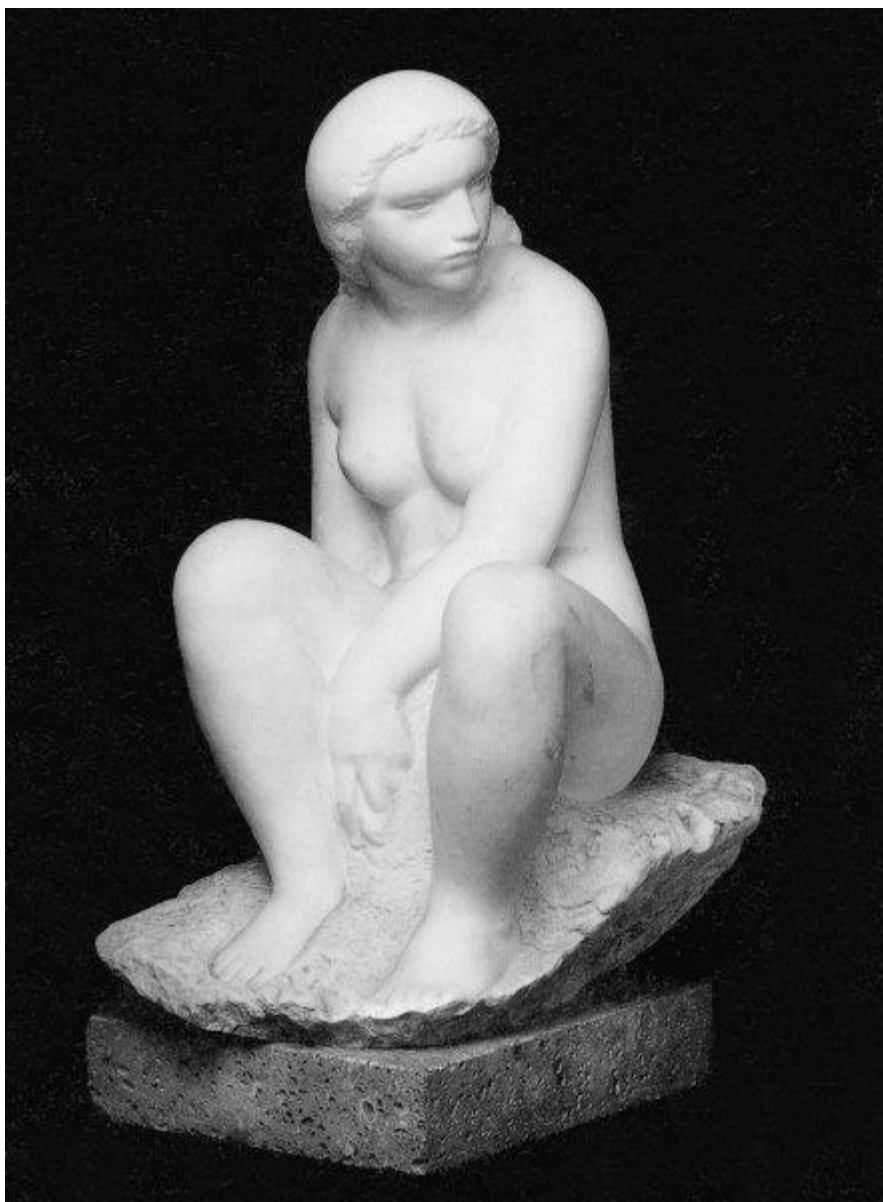
¹⁶² Fisković, Cvito. *Naši graditelji i kipari XV i XVI. stoljeća u Dubrovniku*, str. 44., 45.

kava na otoku Vrniku Fabrisi su izvozili obrađeni kamen s otoka Vrnika u sve mediteranske zemlje.¹⁶³

Nasljeđivanje klesarskog zanata događalo se i u drugim korčulanskim i bračkim obiteljima. To su korčulanski rodovi Karlića, Vlahotovića, Krivančića, Dragoševića, čija se tradicija nasljeđivanja zanata nastavila i u novije vrijeme u kojem poznati korčulanski klesarski rodovi daju našoj suvremenoj umjetnosti nekoliko poznatih imena, a to su Frane Kršinić, Petar Palavičini, Ivo Lozica, Trpimir Ivančević, Ivan Jurjević- Knez i Radoslav Duhović. Na Braču se događa slična situacija, gdje uz već spomenute obitelji iz bračke kamenarske tradicije niču nova imena, koja su obilježila našu povijest umjetnosti, a to su Ivan Rendić i Branislav Dešković. Nije bez razloga preskočeno nekoliko stoljeća povijesti ovih dviju sredina u kojima se ne spominju značajnija imena naših graditeljsko-kiparskih obitelji. Razlog leži u tome, kako navodi Cvito Fisković, što se već krajem 16. stoljeća u čitavoj Dalmaciji sve češće naručuju djela stranih majstora, poglavito onih iz Italije što je rezultiralo zaostajanjem napretka naših majstora čiji radovi postaju puno jednostavniji. Radionice više nisu trebale veliku radnu snagu pa se novi učenici više nisu primali u naukovanje. Dodatno zaostajanje treba tražiti i u političkim pitanjima onog vremena kada su prvo Kandijski, a zatim i Morejski rat, dodatno izmučili našu sredinu i pretvorili nekadašnje zanatlije u vojnike. Pomanjkanjem radne snage dalmatinski gradovi nisu uspjeli obnoviti klesarski zanat i vratiti mu nekadašnji sjaj.¹⁶⁴

¹⁶³ [http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=5802\(1.2.2020.\)](http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=5802(1.2.2020.))

¹⁶⁴ Fisković, Cvito. *Naši graditelji i kipari XV i XVI. stoljeća u Dubrovniku*, str. 46., 47., 167.

Sl. 28. Frano Kršinić, Na kupanju, 1934., Zagreb, Moderna galerija

Ovakva kriza kamenarstva ne znači da je tradicija u potpunosti zamrla, što dokazuju neka manje poznata imena, poglavito na otoku Braču i to u Selcima, gdje su u 18. i 19. stoljeću djelovali pripadnici klesarske obitelji Štambuk, ali i drugih selačkih obitelji, onih koji su se u Selca doselili.¹⁶⁵ Usprkos tome što selački majstori iza sebe nisu ostavili neka značajnija djela, njihova djela ukazuju na preživjelu i još uvijek bogatu kamenarsku tradiciju koja se na Braču, možda više nego na Korčuli, držala i održala sve do danas.

¹⁶⁵ Bezić Božanić. Nevenka, „Selački kamenari 18. i 19. stoljeća“, *Klesarstvo i graditeljstvo*, god. V., 3-4, Pučišća: Klesarska škola, 1994, 38-45, str. 38., 39.

4.3. Sličnosti i razlike kamenoklesarskog nazivlja Brača i Korčule

Mikrojezične razlike na otocima Braču i Korčuli rezultat su stoljetnih društvenih migracija uvjetovanih, jednim dijelom, prometnom povezanošću ovih dviju sredina, ali i geopolitičkim zbivanjima.

Već je spomenuto kako su brojni nazivi alata i tehnika vađenja kamena preživjeli još od antičkog vremena. Petar Didolić donosi te nazive, a to su: „kava, petrada (kamenolom), kavatur (lomilac), žbocatur (oblikovač), škarpelin (klesar), pašarin, inkavadura (prosjek živca), kunjera (usjek), grezo, ruštiko (grubo), grezarija (grubo tesani kamen), facada (obložnica), skalina (stepenca), bankina (obalni rubni kamen), špigul (brid), saliz, koraš (fin, grub, pločnk), ormažat (mlatom odlomiti okrajke kamena), piket (obostrano zašiljeni čekić), tajenta (tesarski čekić), martelina (fina zubača), žgrafun, špuntarjola (gruba zubača), bučarda (fino nazupčeni čekić), pontarul (zašiljeno dljeteto), punćot (mali klin), maca (malj), škvadra (uglomjer), rotul (kotur), trapanj (burgija), itd.“¹⁶⁶

Duboki uski prosjeci koje su još Rimljani radili, pašarini, nazivaju se još i „tagliate romane“, a u našim su se kamenolomima dubali nakon Drugog svjetskog rata. Izumom probojnog diska zvanog „montikolo“, 1897., te njegovom sve učestaljom primjenom, pašarini se polako prestaju koristiti.¹⁶⁷

Od druge polovine dvadesetog stoljeća stanovite tehnološke promjene unutar naših kamenoloma nisu se mijenjale sve do početka uporabe helkoidalne pile u kamenolomu Veselje. Do tada su se za cijepanje manjih kamenih blokova koristili punćoti (mali klinovi), koje se udaralo macom od taja. Na taj način lomile su se površine od 0,4 do 0,8 m². Kamen koji se odlomio odvaja se od kamene mase marijanom (velkom polugom) uzvikom ěsa-kârga. Za odvajanje i prevrtanje manjih komada kamena koristili su se mezana (srednja poluga) štrangulin (mala poluga), a kao pomoćno sredstvo rabio se trabuk (podmetač).¹⁶⁸

Za transport su se koristili drveni rotul kojim su se pomoću paranka pomcali kameni blokovi. Smuk je bila naprava od debela česmine koju je manoval vukao natovarenu kamenom prema moru, bio je težak 60 kg, u povratku ga je manoval nosio na leđima. Kamenari su na

¹⁶⁶ Didolić, Petar. „Bračko kamenarstvo u toku vremena“ (1954.) str. 216.

¹⁶⁷ Marinović, Frane. „Nazivlje u tehnologiji branja, prerade i transporta kamena“. Jadrankamen Brač. Pučišća: Jadrankamen, 2002., str. 225.

¹⁶⁸ Isto, str. 228.-229.

razne načine nastojali sebi olakšati transport kamenih blokova do luke pa su tako neki kamenolomi imali puzala, popločane staze zasute savurom kako blok ne bi dobio veliko ubrzanje pri klizanju. Takvo klišište ima kamenolom Veselje.¹⁶⁹

Obrada kamena provodila se ručno i to piketom, špuntariolom, grezom i finom martelinom. Greza i fina bučarda u uporabu u našim kamenolomima dolaze neposredno prije Prvog svjetskog rata, kada je donose Slovenci iz Aurisine. Mlat se rabio za ožmarivanje (cijepanje-kalanje). Od ostalih oruđa koristili su se razna dljeta (lita), puntaruli, gradine i šćapadur za cijepanje. Puncoti i maca od taja koristili su se i pri klesarskoj obradi.¹⁷⁰

Treba istaknuti kako je kamenoklesarska terminologija na Braču u većoj mjeri prilagodila talijanske nazive hrvatskom slogu, dok su se na Korčuli u većoj mjeri zadržali hrvatski nazivi za klesarske alate i tehnike.¹⁷¹

Čakavski dijalekt na otoku Braču spoj je mjesnih čakavskih govora isprepletenih sa velikim brojem romanizama i različitih jezičnih sustava. Na Braču ima i jedno štokavsko naselje koje je nastalo doseljnjem izbjeglica iz Makarske nakon Kandijskog rata 1645. godine. Oni osnivaju naselje Sumartin i zaselak Rasoticu. Vremenom ovo je štokavsko govorno područje poprimilo mnoge čakavske osobine.¹⁷²

Otok Korčula pripada najjužnijim otocima s čakavskim narječjem iako se upitno-imenička zamjenica „ča“, na ovom otoku kao i u brojnim drugim područjima čakavskog govora više ne govori, već ju je zamijenila upitno-imenička zamjenica „što“.¹⁷³

U govoru grada Korčule možemo čuti četiri novoštokavska akcenta, dok se čakavski akut u gradu danas rijetko može čuti.¹⁷⁴ U preostalim majstora kamenoklesara još je i danas, ali ne zadugo, živ bogat leksik zanatskog nazivlja.

Bračko i korčulansko kamenoklesarsko nazivlje umnogome je slično, poglavitio zbog velikog broja naziva romanskog porijekla koja su zajednička objema otočnim zajednicama. Naziv za kamenolom isti je na oba otoka, međutim, kao i u mnogim drugim riječima, vidi se razlika u naglasku i u prilagodbi riječi lokalnom govoru. Tako će Bračani kamenolom

¹⁶⁹ Isto, str. 235.

¹⁷⁰ Isto, str. 231.

¹⁷¹ Belamarić. (2015), str. 46.

¹⁷² Šimunović, Petar. *Riječnik bračkih čakavskih govora*, Supetar: Golden marketing, 2006., str. 14.

¹⁷³ Lubiana, Orieta. „Velolučki govor“, *Hrvatski dijalektološki zbornik*, br. 16, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2010., (125-156), str. 130.

¹⁷⁴ Kalogjera, Damir, Mirjana Svoboda, Višnja Josipović, *Riječnik govora grada Korčule*, Zagreb: Novi liber, 2008., str. 8.-9.

nazivati: kôva, petrôda ili petrôr, dok će u se na Korčuli ti nazivi izgovarati: kava, petrar ili petral (naziv koji svoje korijene vuče iz mletačkog naziva petraia). Veliki broj riječi prilagođenih iz mletačkog nazivlja sačuvali su se u modificiranom obliku na Korčuli. Neke riječi koriste se na Braču, a izostale su u korčulanskom kamenarskom govoru, to su: *škarpelein* (kamenoklesar), *škorac* (površinski, loši sloj kamena), *andelica* (alat koji je koristio kiparu za modeliranje kamene mase do određene točke, koristila se nakon pantograma), *maca o'taja* (veliki željezni mlat za odvaljivanje većih komada kamena, koristila se u kamenolomu), *maic* (mlat s jednom zašiljenom stranom) te *rašin* (dlijeto zašiljeno s obje strane).¹⁷⁵

Neki se nazivi koji se u bračkom govoru koriste u kamenoklesarstvu u korčulanskom govoru koriste u brodogradnji, a to su: *savura* ili *savurna*, mlet. saorna, savorra (olovo ili nešto slično što se stavlja u brod da bude stabilniji), u bračkom govoru *savura* je naziv za kameni otpad, *ščapadur* (u bračkom govoru to je obijač nalik na dlijeto), korčulanski *ščapadur* (kutomjer, alat u brodogradnji). Veliki broj kamenoklesarskog nazivlja ovih dviju otočnih sredina razlikuje se samo u zadnjem slogu ili u jednoj riječi, vjerojatno nastalo jezičnim prilagodbama tijekom vremena, a ovdje ću nabrojiti samo neke: brački *piket*, korčulanski *pikun* (mlat s dva našiljena kraka, dvošilj), bračka *bučarda*, korčulanska *bučarda* (mlat s obje strane nazubljen, s jedne strane gušće, a s druge rijeđe), brački *puntarol*, korčulanski *puntariol* (šiljasto dlijeto, špic), bračka *kunjera*, korčulanska *kunjira* (žlijeb koničkog oblika koji se umjetno pravi radi cijepanja kamena), bračke *čmire*, korčulanske *čivire*, *civire* (drvena nosila od dvije prečke za teret), brački *trapan*, korčulanski *trapanj* (zašiljena čelična šipka za bušenje kamena ili pak ručno svrdlo za bušenje).¹⁷⁶

Naposlijetku treba istaknuti i par riječi koje se u bračkom kamenoklesarskom govoru nazivaju drugačije od korčulanskog, a to su: brački *mlat*, korčulanski *bat* (naziv za veliki čekić), zatim u korčulanskom govoru češće je naziv *lito* umjesto *dlijeto*, dok se posebna vrsta širokog dlijeta, koja se koristila da grubu obradu kamena, odnosno dizanje grubljih komada kamena s njegove površine, na zapadnom dijelu otoka Korčile naziva *pinčidur*.¹⁷⁷

Ostali bogati kamenoklesarski leksik koristi se i na Korčuli i na Braču, etimološki ima ih puno talijanskog i mletačkog porijekla kao što su: *bučarda* - tal. bocciarda, *macola* - mlet. mazola, *puntariol* - mlet. puntariol, *lima* (turpija) - tal. lima, *rašpa* - mlet. raspa, *čivire* - mlet. civiera, *trapan* - tal. trapano, itd. Osim naziva posuđenih ili prilagođenih iz talijanskog i

¹⁷⁵ Marinović, Ante. „Kamen“, mapa grafika, osobni arhiv

¹⁷⁶ Isto.

¹⁷⁷ Isto.

mletačkog nazivlja, nekoliko riječi u našem kamenoklesarskom nazivlju tršćanskog su porijekla: *pikun* – tr. *picon*, *martelina* – tr. *martelina* i *kunjira* – tr. *cogno*.¹⁷⁸

Bogat kamenolesarski jezik na Braču i Korčuli, nastao stoljetnim naturaliziranjem riječi iz različitih smjerova utjecaja danas se sve manje koristi u svakodnevnom govoru kamenoklesara. Kao što tradicionalno branje i obrada kamena polako pada pod zaborav, a primat uzimaju moderni strojevi, tako i bogati otočki žargon možemo još čuti samo u starijih generacija kamenara.

4.4. Klesarske škole

Već se u jednom od predhodnih poglavlja spomenulo kako se obrazovanje u ranijim povijesnim razdobljima, poglavito novovjekovnom, odvijalo unutar bottega, koje su osim članova svoje obitelji, podučavale i talentirane pripadnike svoje sredine.

Frano Klisura navodi kako u notarskim i kancelarijskim knjigama Korčule i Dubrovnika ima puno ugovora koji su sklapani između obrtnika i roditelja dječaka koji su pristupali naukovanju, kojim se određuje trajanje, nagrada za rad, ali i obvezuje majstora da svom učeniku nakon što stekne sve predispozicije za samostalan rad, osigura potreban materijal. Učenik bi čitavo vrijeme dok je naukovanje trajalo stanovao i hranio se kod svog majstora, osim ako ugovorom nije dogovoreno drugačije. Naposljetku, naučnik je kod svog majstora morao učiti najmanje 5 godina ako se htio zaposliti na nadnicu. Na taj su se način proti osiguravali da zapošljavaju kvalitetne radnike kojima mogu povjeriti dio posla.¹⁷⁹

Prosvjetiteljska misao potakla je i brojne promjene u obrazovanju koje se na našim područjima provodi prema modelu austrijskih škola. Prvi spomeni strukovnog obrazovanja na otoku Korčuli, koje je obuhvaćalo dvije najrazvijenije gospodarske grane otoka, brodogradnju i kamenoklesarstvo, zabilježeni su 1864. godine kada je u Korčuli otvorena niža realka na

¹⁷⁸ Kalogjera, Damir, Mirjana Svoboda, Višnja Josipović, *Riječnik govora grada Korčule*, Zagreb: Novi liber, 2008., str. 36., 53., 168., 179., 186., 191., 252., 282., 290., 371.

¹⁷⁹ Klisura, Frano. 2009., str. 98.

talijanskom jeziku. Već se sljedeće godine predavalo na hrvatskom jeziku kada je ova ustanova pretvorena u nižu realnu gimnaziju. Ovdje se radilo o općoj obrazovnoj ustanovi koja je ujedno obrazovala učenike dvama vitalnim otočnim zanatima. Godine 1881. otvara se prvi tečaj za kamenoklesare i brodograditelje, pri građanskoj školi u Korčuli, o čemu u zadarskom listu „Zora“, piše Frano Radić, koji je sam bio učitelj teorijske nastave. Iz njegovih zapisa doznajemo da je u razdoblju od 1881.-1886. godine na strukovni tečaj kamenoklesara u prosjeku upisano približno 3,6 puta više učenika u odnosu na zanimanje brodograditelja. Razlog ovakve razlike leži u tome što je upravo ovo razdoblje u uporabu uvelo parobrode koji su se gradili u željezu, stoga umijeće rada u drvu ulazi u krizu, što naposljetku rezultira zatvaranjem nekih brodogradilišta. Taj strukovni tečaj trajao je više od jedne godine, a oni koji su htjeli dodano usavršiti svoje znanje pohađali su tečaj dulje od dvije godine. Sama nastavna struktura podijeljena je u dva dijela, na teorijski, koji se predavao dva sata po danu, i praktični, koji je uzimao pet sati po danu.¹⁸⁰

Godine 1913. reformira se školstvo, koje je za sobom donijelo kvalitetnije strukovno obrazovanje na otok Korčulu. Upravo se te godine zanati više ne izučavaju na tečajima, već se otvara u gradu Korčuli Strukovna škola za obrtno risanje. Škola je bila podijeljena na četiri odjela:

1. Strukovna škola usavršavanja za brodograditelje s pripravnim tečajem i tri razreda
2. Strukovna škola usavršavanja za klesare s pripravnim tečajem i dva strukovna razreda
3. Obrtnička škola općeg usavršavanja za ostale obrte i trgovinu
4. Javna dvorana risanja za gotove učenike u svrhu njihova usavršavanja¹⁸¹

Svi su šegrti prema zakonu iz 1907. godine bili obvezni završiti obrtničku školu, stoga je već prve školske godine upisan značajan broj učenika, njih 126. Teorijski učitelj kamenoklesarstva u ovoj školi bio je Vjenceslav Barda.¹⁸² Vjenceslava je na toj funkciji zamijenio Frane Kršinić „Cankin“, koji je i sam bio učenik ove škole. Osim Kršinića ova škola je odgojila i obrazovala još neke istaknute prote kamenoklesare među kojima treba

¹⁸⁰ Klisura, Frano . 2009., str. 99.-101.

¹⁸¹ Isto.

¹⁸² Isto.

istaknuti Marina Šaina pok. Pavla, Božu Fabrisa pok. Nikole, Baru Jurjevića pok. Jakova te kipara Ivu Lozicu Barbareško, čiji je život nadahnut kreativnošću ugašen 1943. godine od fašističke ruke.¹⁸³

Ova je škola djelovala do sloma Austro-Ugarske 1918. godine. Pet godina nakon što je škola prestala s radom, ponovno se obnavlja pod imenom „Zanatska škola“ koja djeluje naredne tri godine, nakon čega je uslijedio prekid od dvije godine te se naposljetku ponovno otvara 1929. godine i nastavlja s radom sve do 1941. godine. Godine 1945. škola je ponovno obnovljena i to pod nazivom „Državna zanatska škola“, a njom su upravljali poznati kulturni radnici.¹⁸⁴

Sl. 29. Škola s praktičnom obukom Korčula, školska kamenoklesarska radionica

Na Braču se školovanje kamenoklesara razvija na sličan način kao i u Korčuli gdje se kamenoklesarski zanat u počecima prenosio od majstora na njegove učenike, kalfe. Prvi tečajevi za kamenoklesare na otoku Braču organiziraju se 1906. godine u Pučišćima i Selcima, u suradnji s Obrtničkom školom u Splitu. Tečaj nije mogao ispuniti očekivanja struke i tržišta, stoga se 1909. godine u Pučišćima osniva „Škola usavršavanja za šegrte u

¹⁸³ Gjivoje. 1969., str. 139.

¹⁸⁴ Gjivoje 1969., str. 133.

Pučišćima“. Nakon Drugog svjetskog rata, kako je već spomenuto, zbog ponovnog oživljavanja kamenarske djelatnosti, javlja se potreba za što kvalitetnijim kadrom, stoga dolazi i do preobrazbe obrazovnog sustava za klesare. Škola mijenja ime u „Škola za radnike u privredi“, a bila je organizirana kao trogodišnja večernja škola. Usporedo s ovim, osniva se i poduzeće „Brač“ koje u dva navrata mijenja naziv u „Industrija jadranskog kamena i mramora“ te naposljetku, ime koje će trajno zadržati, „Jadrankamen“.¹⁸⁵

Bračka se industrija kamena ubrzo razvila u najjaču kamenarsku industriju u Jugoslaviji, što je rezultiralo osnivanjem „Industrijske kamenoklesarske škole“ 1956. godine, koja tri godine nakon osnivanja dobiva i svoju zgradu, sagrađenu pokraj obnovljene kuće Kraljević u kojoj se nalazio umjetnički dom, koji se 1963. godine ujedinio sa školom. Do 1991. godine škola je djelovala u slopu Građevinskog školskog centra Ćiro Gamulin, kada se konačno osamostaljuje i mijenja ime u „Klesarska škola“, koje do danas nije mijenjala. Ovo je ujedno i jedina klesarska škola koja se uspjela održati do danas. Uz nju i onu korčulansku, klesarska škola postojala je u Selcima i u Pazinu.¹⁸⁶

5. Modernizacija tehnike vađenja kamena i njegove obrade

Graditeljstvo je oduvijek bilo potvrda civilizacijskog napretka. Kamenom, najdragocjenijim materijalom u povijesti tehnologije, pisana je povijest čovječanstva. Najranije i najduže faze prethistorije nazivaju se starije i mlađe kameno doba.¹⁸⁷ Brač i Korčula antologijski su primjeri naše kulturne baštine pisane kamenom. Sklad koji su stoljećima njegovali antički, srednjovjekovni i novovjekovni graditelji sačuvani su danas kao svojevrsni rariteti.

Kamen i ploča arhetip su našeg graditeljstva, međutim, znanja koja su se prenosila generacijama padaju u zaborav. Mehanizacija i nove tehnologije u graditeljstvu rapidno mijenjaju vizuru našeg krajolika. Više se ne gradi isključivo materijalom koji nam je dostupan, a gradnja kamenih kuća postala je luksuz. Taština kojom je prožeta moderna arhitektura polako pretvara nekadašnji sklad u kaos. Kao da smo zaboravili da graditeljstvo

¹⁸⁵ Plastić, Tamara. Tonči Vlahović. „Klesarska škola Pučišća. Jučer i danas, a sutra?“. *Klesarstvo i graditeljstvo*. Vol. XXVII. Pučišća: Klesarska škola Pučišća, 2017., str. 3.-4.

¹⁸⁶ Isto, str. 4.-5.

¹⁸⁷ Petar šimunović u Brač jadrankamen- str. 25.

iziskuje puno više od tehničkog znanja. Potreban je osjećaj za prostor i krajolik, i nadasve, duboko poštovanje prema naslijeđu.

S gledišta povijesnog tijeka razvoja eksploatacija arhitektonsko-građevnog kamena, najveći odmak dogodio se u dvadesetom stoljeću izumom helikoidalne žične pile. Prije njezinog izuma stoljećima se koristila tehnika dobivanja blokova izradom pašarina, primjena klinova i poluga te primjena eksploziva. Ubrzo je i helikoidalna žična pila, zbog sporosti piljenja, zamijenjena izumom dijamantne žične pile te izumom samohodne sjekačice. Moderne metode eksploatacije kamena zasnivaju se na kombinaciji različitih tehnoloških dostignuća, stoga će u Hrvatskoj dominantna tehnika eksploatacije kamena biti kombinacijom dijamantne žične pile i lančane sjekačice. Uporaba moderne tehnologije značajno je reducirala broj radnika u kamenolomima, a samim time i troškove eksploatacije. Međutim, ljudska radna snaga potrebna je za pripremne radove u kamenolomima, a to su: izrada pristupnih putova, razrada zemljišta izradom trokutnih usjeka koji su prijeko potrebni za sam početak rada dijamantne pile, nadgledanje rada strojeva te pri transportu kamenih blokova.¹⁸⁸

Brzina i isplativost eksploatacije kamena oduvijek je bila od presudne važnosti za vlasnike ležišta. Visoka cijena kamena uvjetovala je da se u današnje vrijeme isplati izvoziti kamen i u najudaljenije države, kao što su Kina i Amerika. Trend je postao takav da se udio radne snage, a samim time i ukupni trošak eksploatacije, smanjuje iz godine u godinu, upravo iz razloga što je ljudske ruke u kamenolomima zamijenila moderna tehnologija. Golema industrija arhitektonsko-građevnog kamena danas bilježi stalan rast od 7 % usprkos svim globalnim krizama koje su zahvatile gospodarstvo 21. stoljeća. Osim brzine i isplativosti od velikog značaja tu su i geološki uvjeti, koeficijent iskorištenja, položaj ležišta, dekorativnost kamena te podatnost obrade.¹⁸⁹

Mehanička pomagala ubrzala su i sam tijek obrade kamenog bloka, ovisno o traženim dimenzijama. Obrada kamena može biti mehanička ili nemehanička. Pri mehaničkoj obradi koriste se razni strojevi za piljenje, rezanje, obrubljivanje, bušenje, poliranje, zatim, pneumatski čekić, klinovi, dlijeta, hidraulična sjekačica, špice, zubače i brazdače. Mehanička obrada kamena inače se dijeli na abrazivnu i udarnu. Nemehanička obrada provodi se termičkom obradom kamena rezanjem termičkim rezačima, termičkim čekićima i drugim nemehaničkim načinima obrade. Termička obrada zasniva se na osjetljivosti sastojaka kamena

¹⁸⁸ Vidić, Dragan. „Suvremene tehnologije eksploatacije arhitektonsko-građevnog kamena“. *Klesarstvo i graditeljstvo*. Vol. XXIX, No. 1-2. Pučišća: Klesarska škola, 2019. (93-107), str. 95.-99.

¹⁸⁹ Isto, str. 93.

na termičke šokove, djelovanjem mlaza plamena visoke temperature koji uzrokuje ljuskanje površinskog sloja kamena čime se postiže hrapavost površine kamena.¹⁹⁰

Alati za ručno oblikovanje kamena koriste se u završnoj fazi oblikovanja kamena kada se želi dobiti prirodno lomljen izgled površine. Pri takvoj obradi danas se koriste pneumatski ručni čekići s alatima različitih oblika i površina.¹⁹¹

Ubrzana eksploatacija arhitektonsko-građevnog kamena ostavlja tragove u okolišu u puno većoj mjeri nego ikad prije. Rane u okolišu koje za sobom ostavljaju kamenolomi zarastaju desetljećima, a degradacija okoliša nije samo estetske prirode, već ima utjecaja i na ekosustav. Sve veći broj eksploatacijskih polja ostavlja veći broj rana koje trebaju zacijeliti.

Kontrola eksploatacijskih polja u Hrvatskoj vrši se Zakonom o rudarstvu iz svibnja 1991. godine. Razvoj rudarstva na našim prostorima traje još od antike, kada su kamenolomi bili u vlasništvu države čiji je posrednik bio prokurator koji je izdavao dozvole za njihovo korištenje. Kroz srednji vijek rude pripadaju državnom suverenu koji ih dijele zaslužnim velikašima raznim darovnicama i privilegijama, što je stvorilo nered u pravnoj regulativi, sve dok austrijski Rudarsko-pravni zakon iz 1854. godine nije uveo reda u naš sustav. Taj je zakon na snazi bio sve do završetka Drugog svjetskog rata i promjene društveno-političkih pitanja. Raspadom Jugoslavije donesen je novi zakon, koji je, uz razne izmjene i dopune, aktualan i danas.¹⁹²

Buka i prašina glavni su problemi koje stvaraju kamenolomi i moderna eksploatacija, koji posredno ili neposredno imaju utjecaj na postojeća staništa. Osim utjecaja na biljni i životinjski svijet, buka i prašina imaju velikog utjecaja i na kvalitetu života ljudi koji žive u okolici kamenoloma. Poznato je da dugotrajno izlaganje ljudi buci, osim utjecaja na slušne živce, ima utjecaja na normalan rad srca i krvotoka, krvni tlak i imunološki sustav. Prašina koja se stvara u kamenolomu bušenjem i miniranjem direktno utječe na kakvoću zraka. Osim na narušavanje kakvoće zraka prašina utječe i na proces fotosinteze, taložeći se na listovima biljaka, na taj način usporavajući proces.¹⁹³

Stoljetna težnja čovjeka da si olakša bilo koju vrstu rada tehnološkim izumima rezultirala je postupnim otuđenjem čovjeka od prirode te slabljenjem osjetila i motoričkih

¹⁹⁰ Pletikosić, str. 54.

¹⁹¹ Isto, str. 56.

¹⁹² Tušar, Božena, „Kamenolomi i okoliš“, Građevinar 54 (2002): 355-363. str. 357.

¹⁹³ Isto, str. 359.-360.

sposobnosti čovjeka pri obavljanju određenog rada. Čovjekove ruke savršen su alat koj je kamenu masu mogao izmodelirati do savršenstva, a danas umjesto ruku taj posao rade razno-razni strojevi i tehnologija. Osim toga, krajobraz u kojem se nalaze eksploatacijska polja drastično se i rapidno mijenja zadnjih godina iz istog razloga, ubrzane eskavacije kontrolirane tržišnom rukom. Krajobraz koji se stoljećima prije znao oporaviti jer eskavacija nije tekla tako brzo, danas na nekim mjestima izgleda ogoljeno. Takav proces devastacije krajobraza, koji nije karakteristika samo ove gospodarske grane, već i ostalih, rezultirat će nepovratnim gubitkom hedonističkog ugođaja i prirodne ljepote našeg kraja koje samo posuđujemo od budućih generacija.

6. Klesarska škola na Braču; preživjeli čuvar tisućljetne tradicije

Klesarska škola u Pučišćima 1991. godine postaje samostalna školska institucija sa tri stručna usmjerenja: klesarski tehničar, klesar i rudar površinskog kopa. U prosjeku se u školu upisuje oko 100 učenika koji se uglavnom opredjeljuju za klesarskog tehničara i klesara.¹⁹⁴

Škola dugo vremena dobro surađuje s trgovačkim društvom „Jadrankamen“, od kojeg priskrbljuje kamene blokove za izvođenje nastave. Osim prijeko potrebnih materijala za izvođenje praktične nastave ova je tvrtka učenicima škole nudila ljetnu praksu u njihovim pogonima, kako bi se učenici upoznali i sa strojnom obradom kamena. Ova je suradnja nastavljena kroz organizaciju simpozija o branju, obradi, ugradbi i restauraciji kamena, a održava se već 28 godina. Paralelno sa simpozijem započeto je izdvanje časopisa „Klesarstvo i graditeljstvo“ kao platforma za interdisciplinarno proučavanje graditeljstva i uporabe arhitektonskog kamena.¹⁹⁵

Unatoč velikim naporima da se privuče što veći broj učenika u školu, trend je takav da se iz godine u godinu sve manji broj učenika odlučuje upisati klesarski zanat. Uzrok je generalno stanje u državi i kriza strukovnog obrazovanja. Sve veći broj učenika upisuje gimnazije nakon čega odlaze na fakultete te u velikoj mjeri upisuju zanimanja koja ne zahtijevaju velike fizičke napore, a naposljetku donose veliki profit. To za sobom povlači i problem uvjeta rada u strukovnim zanimanjima i visinu naknade za njihov rad. Ovaj trend rezultira time da današnje generacije ne upisuju zanimanja za koja imaju afinitete i talente, već ona koja su profitabilna i kojima ostvaruju veću materijalnu sigurnost.

¹⁹⁴ Plastić, Tamara. Tonči Vlahović. „Klesarska škola Pučišća. Jučer i danas, a sutra?“, str. 8,

¹⁹⁵ Isto, str. 6.

Klesarska škola u Pučišćima dobar je primjer dobro organizirane strukovne škole koja svoje učenike potiče u smjeru poduzetništva, a kroz predmete ih, osim tehničkim znanjima, uče i kako upravljati malim poduzećem.¹⁹⁶ Škola uživa veliki ugled među domaćim i europskim strukovnim školama, stoga se osim velikog broja učenika iz čitave Hrvatske u školu upisuju i strani učenici.

Škola sudjeluje u brojnim EU – projektima kao što su projekt KAMEN/STONE kojim se u suradnji s BiH želi poticati i promovirati poduzetništvo u sektoru eksploatacije i obrade kamena. Tu su još projekti SAFEQU, kroz koji se potiče sigurnost u radu u kamenolomima, zatim projekt STONEPLACING kojim se potiče obrazovanje montažera kamena. Na ovim projektima sudjeluju brojna udruženja iz europskih država.¹⁹⁷

Treba istaknuti i suradnje koje škola ostvaruje i s drugim europskim školama. Kroz projekt BRABOURG ostvaruje se suradnja hrvatskih i francuskih škola u proučavanju srednjovjekovne baštine, a kroz projekt EARN ostvaruje se suradnja sa slovenskim i talijanskim školama na poboljšanju praktične nastave u strukovnim školama.¹⁹⁸

Tradicionalna obrada kamena temelj je programa obrazovanja ove škole, međutim, zbog tržišne potražnje za radnim mjestima koja traže radnike educirane za rad na modernim strojevima, škola nije zakinula učenike ni za taj dio. Za potrebe obrazovanja učenika za rad na modernim strojevima u tijeku su radovi na proširenju prostornog kapaciteta škole.¹⁹⁹

Klesarska škola u Pučišćima postala je sastavni dio turističke promocije otoka Brača. Ona služi za primjer svim ostalim strukovnim školama u zemlji ukazujući na važnost očuvanja strukovnih znanja i to poglavito onih znanja koja polako padaju pod zaborav zbog sve većeg primata modernih tehnologija.

Aktivnosti u kojima škola sudjeluje ili im je idejni začetnik uvelike pomažu u razvijanju svijesti o zaštiti kulturne baštine, poglavito one graditeljske, koja se upravo zbog trajnosti i snage kamena očuvala do danas. Baštinu koja oplemenjuje naše okruženje treba njegovati, ali isto tako treba i nanovo stvarati, jer čovjek je stvoren da stvara. Stvaranjem se potiče civilizacijski napredak, stoga je od vitalne važnosti da se škola poput ove očuva te da

¹⁹⁶ Isto, str. 8.

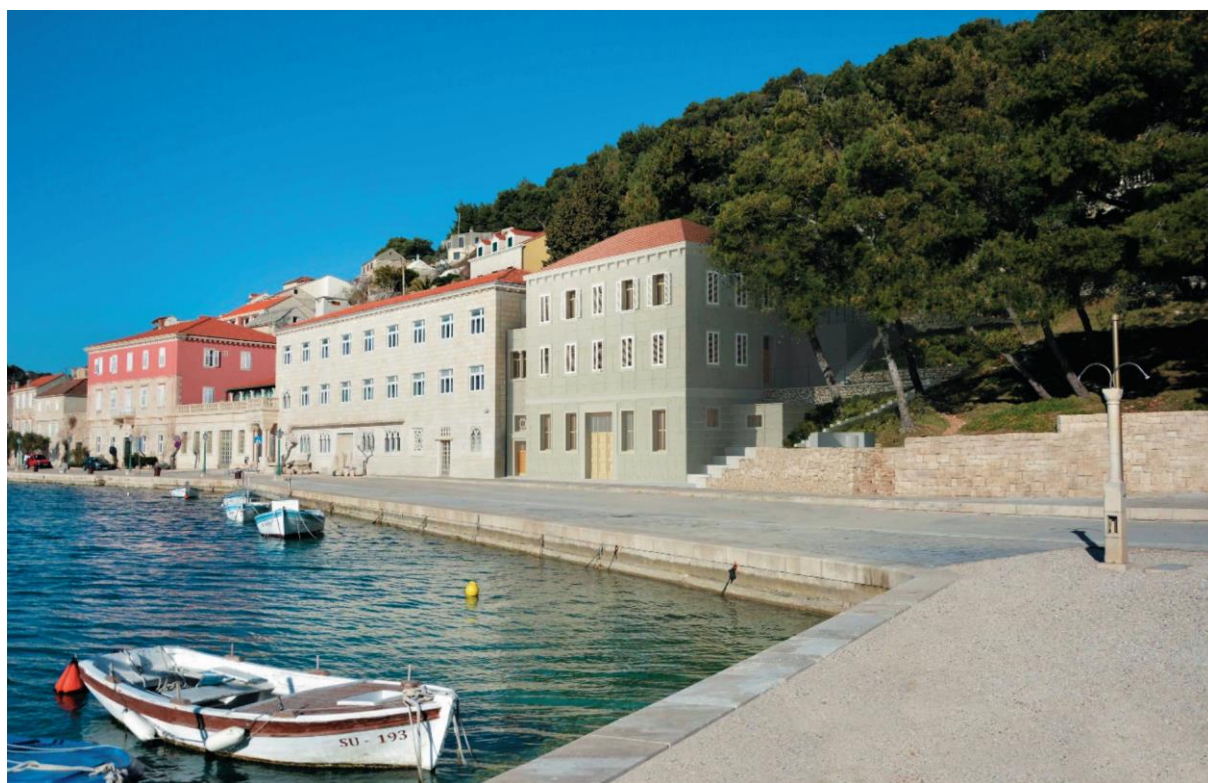
¹⁹⁷ Isto, str. 7.

¹⁹⁸ Isto, str. 8.

¹⁹⁹ Isto, str. 10.

se razvija svijest u nadolazećim generacijama o ljepoti strukovnih zanimanja i tekovinama koje ona za sobom nose.

Klesarska škola u Pučišćima primjer je kako se tisućljetna tradicija, ljubav i predanost prema zanatu od kojeg i za koji Brač stoljećima živi, može, usprkos svim negativnim trendovima u demografiji, strukovnom obrazovanju i svijesti za kulturnu baštinu, očuvati kao kulturno blago do današnjih dana. Kontinuitet kamenoklesarstva koji se očuvao na Braču ukazuje na moć ljudske volje te je primjer i poticaj ostalim kamenarskim sredinama koje su zapostavile tekovine svoga kraja i zanemarile ovaj vrijedan zanat.

Sl. 30. Klesarska škola u Pučišćima, aneks škole, digitalna montaža

7. Sudbina korčulanske kamenarske tradicije

Kriza kamenarstava na otoku Korčuli nije rezultirala njegovim potpunim izumiranjem. Ono se očuvalo kroz male obrte koji i danas djeluju diljem otoka. Njihov popis donosi Frano Klisura: :

1. “Braća Fabris” – kamenoklesarska radionica
Vlasnik Andrija Fabris, Korčula – otok Vrnik
2. “Obrt za kamenoklesarsku djelatnost Mištra”
Vlasnik Mirko Matulović, Žrnovo – Kampuš bb
3. Kamenoklesarski obrt “Antunica”
Vlasnik Ante Jurjević – Lumbarda
4. Kamenoklesarski obrt “Žunje”
Vlasnik Ante Dračevac, Lumbarda
5. Kamenoklesarski obrt “Humac”
Vlasnik Željko Jurjević, Lumbarda
6. “Čorko” – obrt za vađenje i grubu obradu kamena
Vlasnik Jakša Mušić, Lumbarda
7. Kamenoklesarski obrt Žaknić Kutlić Ante, Blato
8. “Klesarski obrt Halić” Vlasnik Kuzma Stipković, Vela Luka.²⁰⁰

Zbog uspavanosti kamenoklesarskog zanata na otoku Korčuli, bilo kakvo aktivno bavljenje njime predstavlja veliki izazov. Klesarska škola na otoku više ne postoji, a rijetki pojedinci koji se odluče za ovaj plemeniti zanat odlaze na školovanje u Pučišća.

Posljednjih godina krizi se pokušalo doskočiti sredstvima iz europskih fondova kojima se željelo potaknuti razvoj poduzetništva te organizaciju sajmova za male poduzetnike koji su specijalizirani za tradicionalne zanate kao što su kamenarstvo i brodogradnja, međutim, veliki pomak nije se dogodio.²⁰¹

²⁰⁰ Klisura, Frano. „Kamenoklesarstvo i obrazovanje potrebnih kadrova u Korčuli kroz stoljeća“. *Klesarstvo i graditeljstvo*. Vol. XX, No. 1-2, Pučišća: Klesarska škola Pučišća. 2009., str. 105.

²⁰¹ <http://www.korcula.hr/u-potrzi-za-izgubljenim-zanatima/> (27.1.2020.)

Korčulanska kamenoklesarska tradicija i ljubav prema zanatu preživljava u rukama gore nabrojenih malih poduzetnika, koji su se, kao i oni na Braču, prebacili na korištenje modernih tehnologija u preradi i obradi kamena umjesto tradicionalne tehnike koja je gotovo posve isčezla.

Mali broj obrtničkih radnji na otoku i odsutnost zanatske škole rezultirao je time da, osim što se mali broj ljudi odlučuje za ovaj plemeniti zanat, izostaje budućih generacija talentiranih kipara koji bi svoj izraz uzdigli iznad obrtničke uniformiranosti. Jedni od posljednjih korčulanskih kipara čiji izraz odiše duhom otoka i hedonističkim načinom života predloženi kroz reduciranost forme jesu: Vinko Fabris, nedavno preminuli Lujo Lozica, mlađi brat Ive Lozice te Ante Marinović. Kroz njihov rad baštini se tako stoljetno umijeće korčulanskih kipara i njihovo poznavanje kamene materije.

Nekada cijenjeni korčulanski kamen danas se eksploatira u jedinom aktivnom kamenolomu „Humac“. Zvonjava alata već se pola stoljeća ne čuje na „Kamenim otocima“ ispred Korčule i Lumbarde. Otok Vrnik, na kojem je korčulansko kamenoklesarstvo doživjelo svoj vrhunac, danas u zelenilu borova čuva zaboravljenih 29 kamenoloma koji su nekada bili aktivni. Visoke kamene galerije čuvaju u svojoj memoriji zvukove alata.²⁰² Zvukovi koji se danas tamo čuju, osim prirode koja je zacijelila svoje rane, zvukovi su hoda po brežuljcima škaja, kamenog otpada, koji svjedoči o intenzivnosti radova u ovim kavama. Na Vrniku je nekada živjelo 15 obitelji, a danas samo pet i to obitelji Fabris, Foretić i Kučija.²⁰³ Obitelji Foretić, Kučija, Juričević, Portolan, Perušić, Šain i Tasovac, bili su čuvari korčulanskog kamenoklesarstva. Danas se od ovdje navedenih prezimena jedino održala obitelj Fabris koja još uvijek njeguje stoljetnu obiteljsku tradiciju.²⁰⁴

²⁰² Belamarić. str. 80.

²⁰³ Isto.

²⁰⁴ Isto, str. 86.

8. Jadrankamen i disperzija bračkog kamena danas

Brač kao kamenarska utvrda do danas svoju plodnu tradiciju živi kroz brojne kamenoklesarske radionice, kamenoklesarsku školu, nekoliko manjih i jednog većeg industrijskog poduzeća na otoku, a to su: Giancesini Marmo d.o.o., Brački Kamen d.o.o. te Kusanović d.o.o. Ovdje navedena poduzeća uglavnom eksploatiraju po jedan kamenolom. Daleko najveća industrija kamena na otoku pripada dioničarskom društvu Jadrankamen d.o.o., nasljedniku kamenoklesarske zadruge osnovane 1902. godine. Industrija jadranskog kamena i mramora „Jadrankamen“ neprestano se razvijala nastojeći pratiti tehnološki napredak u industriji kamena. Sjedište Jadrankamena nalazi se u Pučišćima, dok se izvozni centar nalazi u Splitu te jedna prodajna jedinica u Kaštel Sućurcu. Voditeljica izvoza Jadrankamena, Ljiljana Plazibat, ustupila mi je brojne podatke o ovom poduzeću danas i njegovom djelovanju posljednjih godina.²⁰⁵

Jadrankamen d.o.o. dugi niz godina imao je dobro poslovanje, međutim, zbog prevelikih apetita nekadašnjeg većinskog vlasnika i predsjednika Nadzornog odbora, Brune Orešara, te velikog zaduženja poduzeća, Jadrankamen grupa 2012. godine suočava se s otvaranjem stečajnog postupka. Prije stečaja poduzeće je eksploatiralo deset kamenoloma: Rasotica, San Giorgio, Veselje, Adria Grigio Venato, Adria Grigio Macchiato, Dračevica, Milovica, Zečevo, koji se nalaze na Braču, te kamenolome Plano i Seget. Novonastale okolnosti dovele su do velikog otpuštanja radnika i zatvaranja nekoliko kamenoloma. Prije stečaja poduzeće je zapošljavalo 400 radnika, a nakon otpuštanja velikog dijela radnika poduzeće je u stečaju poslovalo sa 130 ljudi. Od prije nabrojanih deset kamenoloma u stečaju ih se zatvorilo četiri: Rasotica, San Giorgio, Plano i Seget. Jadrankamen eksploatirao je i kamenolome Zeleni Jadran i Rozalit u okolini Drniša koje su prestali eksploatirati prije stečaja. Zanimljivo je da je upravo od kamena Zeleni Jadran te Dolita, koji se također eksploatirao u okolini Drniša, popločana Marmontova ulica u Splitu.²⁰⁶

Jadrankamen godinama intenzivno surađuje sa kamenoklesarskom školom u Pučišćima koja u pravilu za svoje radove koristi kamen iz Jadrankamena. I sama škola u novom aneksu nastoji opremiti svoje prostore modernom tehnologijom kako bi svoje učenike pripremila za

²⁰⁵ Plazibat, Ljiljana. *ad vocem*. (23. 1. 2020.)

²⁰⁶ Isto.

tržište rada koje je podređeno modernim mehanizacijama. Škola je za svoje potrebe pribavila novi CNC stroj koji programiran sam izrađuje gotovi proizvod.²⁰⁷

Jadrnkamen ponosi se kvalitetnim ležištima kamena među kojima sami ističu kamen Veselje Unito kao najkvalitetniji od svih. Svake godine poduzeće sudjeluje na sajmu kamena u Veroni na kojem su prepoznali kvalitetu kamena Veselje Unito, kojeg ističu kao kamen čije se karakteristike ne mogu usporediti ni s jednim drugim znanim vapnencem.²⁰⁸

Ove godine poduzeće Jadrnkamen trebalo bi izaći iz stečaja kada se podmire svi dugovi vjerovnicima, za što se založio budući vlasnik Mile Grbić. Novi bi vlasnik, osim formalnog dijela otplate dugova, trebao ponuditi novu perspektivu poduzeću koje nastoji držati korak sa galopirajućim tržištem, otvoriti kamenolome koji su u stečaju bili zatvoreni te otvoriti nove kamenolome. Prema riječima Ljiljane Plazibat, u planu je otvaranje kamenolom u Škripu, za čiji kamen kažu da ima vrlo slične karakteristike kamena Veselje Unito.²⁰⁹

Iako je nekoliko godina stečaja smanjilo kapacitete proizvodnje Jadrnkamena, ono je nastavilo sa pozitivnom proizvodnjom i aktivnim izvozom kamena. Osim što poduzeće aktivno distribuira kamen diljem Hrvatske i regije, veliki se dio izvoza događa između ovog poduzeća i zemalja Europske Unije, poglavito Njemačke, Austrije, Mađarske i Italije, dok se u puno manjoj mjeri kamen izvozi u Ameriku i Australiju. Posljednjih godina Jadrnkamen aktivno izvozi svoj kamen i u Kinu. U Njemačku i Austriju uglavnom se izvoze gotovi proizvodi i to od kamena Dračevica koji se eksploatira u okolini Nerežišća, koji se pokazao izvrsnim za klimatske uvijete u kojima su zime puno oštrije i čijim podnebljima odgovara kamen koji ima malu poroznost koja rezultira većom otpornošću na pucanje. U Italiju se u velikoj mjeri izvozi industrijski kamen koji koriste za nasipanje luka, ali i gotovi kameni blokovi. Isto tako i Kina ne zahtijeva gotovi proizvod nego samo sirovinu, odnosno kamene blokove koje kasnije oni obrađuju i ugrađuju. Razlog leži u tome što Kina ima visoke carine koje se ovim postupkom žele izbjeći. Na kinesko se tržište u velikoj mjeri izvozi kamen Veselje Fiorito. Poznato je da se brački kamen koristio u izgradnji zračne luke u Pekingu. U SAD, kao i u Australiju, izvoze se gotovi proizvodi.²¹⁰

U brojne je objekte u zemlji i svijetu ugrađen kamen iz nalazišta koje posjeduje Jadrnkamen, ovdje ću nabrojiti neke od njih: Namjesnička palača u Trstu, Battery park u

²⁰⁷ Isto.

²⁰⁸ Isto.

²⁰⁹ Isto.

²¹⁰ Isto.

New Yorku, Spomenik palim Kanađanima u Vimy-u, izrađen od kamena iz kamenoloma „Seget“, zatim, Spomenik žrtvama fašizma u Adis Abebi, Hotel „Panorama“, u Pragu, Muzej Hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, Galerija Meštrović, Umjetnički paviljon Ivana Meštrovića, koncertna dvorana „Vatroslav Lisinski“ te brojni hoteli u Dubrovniku; „Excelior“, „Argentina“, „Adriatik“, i dr.²¹¹

Sl. 31. Galerija Meštrović

Posljednjih dvadesetak godina Jadrankamen radio je na brojnim projektima uređenja javnih prostora. Među najzanimljivijim projektima ovakvog tipa treba istaknuti Morske orgulje, Pozdrav suncu i Kalelargu u Zadru, zatim rivu u Malom Lošinj, glavni trg u Pagu, Trg Vadimira Nazora u Vodicama te glavni trg u Opuzenu. Jadrankamen sudjelovao je i u nekoliko rekonstrukcija među kojima treba istaknuti rekonstrukciju dvorca „Vindija“ u Varaždinu za koji je korišten kamen „Dračevica“, rekonstrukciju mosta od Ploča u Dubrovniku, rekonstrukciju hotela „Hilton“ u Dubrovniku i naposljetku, obnovu Osnovne škole Pučišća. U Splitu je od kamena iz ležišta koje posjeduje Jadrankamen rađena i zgrada Ekonomskog fakulteta. Jedan od posljednjih projekata na kojem je sudjelovao Jadrankamen, i to prije sedam godina, jest projekt groblja Drenova u Rijeci za kojeg je korišten kamen iz

²¹¹ *Jadrankamen, reference. CD, Arhiv Jadrankamena*

kamenoloma Veselje te su prije četiri godine sudjelovali na radovima obnove hotela Park u Splitu za koji su dostavili kamen za fasadu i interijer.²¹²

Sl 32. Zadarske morske orgulje

Jadrankamen zasigurno jest najveći distributer bračkog kamena, međutim, posljedica moderne eskavacije kamena ostavlja veliki otisak na ambijent otoka. Slika proždrtih brda nije samo slika Brača, tu sliku gledamo i iznad Planog i Segeta te na brojnim drugim eksploatacijskim poljima kvalitetnog arhitektonsko-građevnog kamena, koji rapidno mijenjaju krajobraz u svrhu ostvarivanja sve većeg profita u što kraćem roku.

Kamenoklesarska tradicija na Braču danas nisu samo Jadrankamen i mala poduzeća čiji je glavni cilj ostvarivanje profita, ona leži ponajviše u malim kamenoklesarskim radionicama i ljudima koji uistinu poznaju kamen i dišu s kamenom. Bračani će za sebe često reći da se rađaju, žive i umiru s kamneom. Kamen je ukorijenjen u život Bračana, stoga najveću ostavštinu povijesne tradicije treba tražiti u ljudima, koji oslobođeni taština i bez velikih apetita, s puno ljubavi prema kamenu i Braču, rade i stvaraju u kamenu danas te to znanje prenose na buduće naraštaje bračkih kamenara. To su prije svega ljudi i klesarske škole u Pučišćima i svi ostali mali obrtnici, kamenoklesari, koji i danas čuvaju tradiciju obrade kamena na tradicionalan način, s osjećajem kojeg mogu prenijeti samo ljudski dodir, osluhnuti ljudsko uho i vidjeti ljudsko oko. Stajališta sam da ni jedan moderni stroj, ma koliko precizan i brz on bio, ne može udahnuti karaktera kamenu kao što to može ljudska ruka.

²¹² Isto.

Klesarske radionice iz Pučišća sudjeluju od 1993. godine na obnovi Zagrebačke katedrale a to su radionica Ivice Nižetića „Kamen Pučišća“ d.o.o., koja je radila na obnovi sjevernih i južnih kontrafora katedrale te na glavnom portalu.²¹³

Bračka kamenoklesarska tradicija aktivno živi i danas, a razlog leži u tome što opća svijest Bračana stoljećima aktivno živi s kamenom, koji je stoljećima bio njihova glavna privredna grana, dok na Korčuli to nije. Osim toga veliki broj kvalitetnih ležišta i cijenjenost kamena kao sirovine, koja iz godine u godinu postaje sve veći luksuz, potiče stanovništvo na aktivno bavljenje ovim zanimanjem. Veliki poticaj i vjetar u leđa napretku i održivosti ovog zanata na otoku svakako je i Klesarska škola u Pučišćima, jedina preživjela klesarska škola.

Razvijena svijest o očuvanju ovog zanata na otoku kao jedne od najvažnijih tekovina njihove sredine, rađa i veliki broj talentiranih kipara koji kamenom bloku udahnuju drugu dimenziju, neobuzdani duh i slobodu. Bračka kiparska imena koja su svojim radom obogatila i obogaćuju našu umjetnost jesu: Petar Hraunelli, Sandra Nejamšić Pirnat, Matko Mijić, Tomislav Ostoja, Velibor Grof Mačukatin. Zaokupljeni ljepotom oblika i podatnošću materije u neprestanoj su potrazi za njezinom dušom, pokušavajući progovarati njezinim jezikom, oslobađajući tako forme skrivene u kamenu. To drevno poznavanje i očuvanje materije te poštovanje prema umijeću, neizmjernom strpljivošću naslijeđenom od svojih predaka, prkose svim modernim brzim rješenjima, stvarajući tako kvalitetnu i vječnu umjetnost.

²¹³ Foretić, Damir. „Trideset godina obnove Zagrebačke katedrale“, *Klesarstvo i graditeljstvo*, Vol. XXIX, No. 1-2, Pučišća: Klesarska škola 2019., (35-53), str. 47.

Sl. 33. Kamenolom u Pučišćima

9. Presentacija kamenarske tradicije javnosti - pogledi i mogućnosti

Kontinuitet kamenoklesarske tradicije na otoku Braču, koji se djelomično očuvao i na otoku Korčuli, ukazuje na razvijenost svijesti ove otočne sredine za njezinim očuvanjem. Strategija prezentacije kamenarstva javnosti provodi se kroz djelatnost Klesarske škole, koja osim učenika i učenica sa Brača i okolnih otoka i gradova, obrazuje i učenike koji dolaze na razmjenu iz zemalja Europske unije. Osim obrazovanja, važna je i prezentacije kamenarstva kroz muzejske zbirke, kao što je kamenoklesarska zbirka u Muzeju otoka Brača u Škripu. I sama klesarska škola Bračanima je poslužila kao svojevrsna galerija otvorena za posjetitelje. Osim toga, kao što je već spomenuto, škola je aktivna u raznim projektima čija je svrha promocija kamenarstva, ali i ostvarenje suradnje s kamenoklesarskim obrtima, obrađivačima i distributerima kamena. O aktivnosti Bračana u promociji ove tradicije svjedoči i prijedlog da se brački kamen zaštiti geografskom oznakom što je Europski parlament prihvatio krajem 2015. godine. Promociji pridonosi i sudjelovanje na međunarodnim sajmovima kamena, a lijep primjer takvog sajma je onaj koji se svake godine održava u Veroni, Marmomacc.

Boljoj promociji kamenarstva pridonijelo bi i ciljano korištenje sirovine, koja nije obnovljiv izvor, te usmjereno iskorištavanje sirovine za visokovrijedne proizvode. Isto tako kameni „otpad“ mogao bi se iskoristiti i u plemenitije svrhe, pa bi se od njega, uz popularne suvenire u kamenu, mogli izrađivati i neki drugi uporabni predmeti, čime bi se na koncu smanjio štetan utjecaj eksploatacijskih polja na okoliš. Jedan lijep primjer revitaliziranja kamenog „otpada“ jest projekt „Luka mozaika“, udruge Likovno stvaralaštvo Vele Luke, koji predstavlja svojevrsni *hommage* krajoliku i stoljetnom suživotu stanovnika sa kamenom. Kroz ovaj projekt u javni prostor Vele Luke postavljeno je više od 200 m metara mozaične šetnice napravljene od tisuća kamenčića, iskorištenog kamenog „otpada“, koji se nekada u ovom krajoliku koristio za izradu suhozida, a danas za oplemenjivanje javnog prostora mjesta.²¹⁴

Navedeni pozitivni primjeri promocije kamena i kamenarstva pokazatelj su kako volja, ideja i osjećaj za zanatska zanimanja mogu otvoriti više putova razvitka jedne sredine. Kao pokretač svega svakako su ljudi koji poznaju kamenu materiju i dijele znanje te ljudi koji su to znanje voljni primiti i očuvati. Obrazovanje novih generacija kamenoklesara od vitalne je važnosti za razvoj ovog zanata. Osim obrazovanja svakako su tu prilagodba tržištu rada te poboljšanje uvjeta rada koji bi privukli ljude da se bave određenim zanimanjem. Kriza zanatskih zanimanja pokazatelj je otuđenosti stanovništva od tradicije. Podređenost uslužnim djelatnostima koju nam nameće trenutno najrazvijenija gospodarska grana, turizam, u drugi plan stavlja tekovine, znanja i nadasve svijest o njihovoj vrijednosti. Možda je to i nit razdjelnica Brača i Korčule, svijest o vrijednosti očuvanja kamenoklesarstva, ulaganje u njegovu održivost i poticanje stvaranja u kamenu.

Posljednjih godina aktivno se crpe sredstva europskih fondova za razvoj gospodarstva, obnove stambenih zgrada i kulturnih ustanova te za općenito povećanje standarda života ljudi. Prepoznalo se da se iz tog izvora mogu crpiti sredstva za poticaj razvoja tradicijskih zanata. Iako svaka potpora, pa tako i ova, može igrati veliku razvojnu ulogu, možda bolja budućnost leži u prilagodbi tržišta zanatima koji bi svoju proizvodnju temeljili na tradicijskim znanjima i načinima rada.

Valoriziranje ljudi koji predano rade i rukama udahnuju karakter kamenu predstavlja perspektivu i mogućnost da tako oplemenjeno okruženje, osim obrtnički vrijednih rukotvorina, s vremena na vrijeme iznjedri talentirane pojedince koji će predmetima udahnuti umjetničku vrijednost.

²¹⁴ http://www.lsvl.hr/pdf/lsvl_brosura_za_web.pdf (1.2.2020.)

Zaključak

Tradicijska kamenarstva na otocima Braču i Korčuli potekla je iz potrebe žitelja škrtog kraja da pripitome krajolik i od najlogičnije i najplodonosnije sirovine razviju gospodarsku granu koja će stoljećima hraniti stanovništvo ovih dviju sredina. Aktivna eksploatacija kamena na Braču i Korčuli započela je dolaskom Rimljana koji su za potrebe izgradnje svojih palača, ladanjskih vila i akvedukata trebali kvalitetni kamen. U kamenolomima u okolici Škripa na otoku Braču te na „kamenim otocima“ u Pelješkom kanalu ispred Lumbarde, još se i danas mogu prepoznati aktivnosti robova i otisci alata u kavama koje danas miruju. Brojni sarkofazi i kamena plastika svjedoče i o postojanosti kamenoklesarskih radionica kako na Braču tako i u Saloni, gdje se kamen dostavljao brodovljem. Osnaživanjem nove religije, kršćanstva, koje negira sve antičke spomenike, aktivnost u ovim kamenolomima jenjava, a božanski Heraklo i njegova zaštita teškog rada u kamenolomima, biva zaboravljen. Sada antički spomenici postaju svojevrsni kamenolomi jer se njihova kamena građa iskorištavala za gradnju novih sakralnih objekata.

U srednjem vijeku ponovno se aktivirala eksploatacija kamena te graditeljske aktivnosti. Alati korišteni u kamenarstvu i klesarstvu nisu se uvelike promijenili te su se usporedo koristili i s pojavom baruta. Neki od alata postali su lakši radi lakšeg rada koji više nisu obavljali robovi već radnici. Kulminacija kamenoklesarske tradicije Brača i Korčule odvijala se u razdoblju renesanse i baroka, kada brojne bračke i korčulanske kamenoklesarske obitelji udahnuju kamenu odmjeren i nepretenciozan duh, razrađene ornamente u duhu stilova, koji su se, bez pretjerane kićenosti, prilagodili kamenim cjelinama naših primorskih gradova. Te obitelji vjerno su čuvale i prenosile znanje na buduće generacije kamenara koje su i stojećima nakon gradili spomenike naše kulture.

Kontinuitet razvijanja kamenarstva ostavio je traga i na bogat kamenoklesarski leksik. Osim preživjele tradicionalne tehnike obrade kamena sačuvali su se i brojni nazivi rimskog porijekla za veliki broj alata koji su se koristili, kako u kamenolomu tako i u kamenoklesarskim radionicama. Osim naziva rimskog porijekla brojni su nazivi modificirani iz talijanskog te kasnije iz mletačkog kamenoklesarskog nazivlja, što je tekovina geopolitičkih mijena ovog kraja. Diferencijacije u kamenoklesarskom nazivlju ovih dvaju otoka nisu velike, veliki broj naziva koristi se u obje sredine, međutim, neki se nazivi, osim očitog akcenta, na Korčuli koriste u brodogradnji, a na Braču u kamenoklesarstvu. Ostalo nazivlje, podvrgnuto

vremenskim mjenama, u korijenu je riječi isto, dok im se nastavak riječi prilagodio dijalektu sredine.

Razvojem prosvjetiteljske misli kamenoklesarski zanat počinje se izučavati u zanatskim školama od kojih je danas jedina preživjela ona u Pučišćima. Danas ova škola izučava kamenoklesare iz svih krajeva zemlje pa i Korčulane, čija se kamenarska tradicija uspravala od druge polovine 20. stoljeća.

Intenzivna potražnja za kamenom izgradnjom u dalmatinskim gradovima ograničavala je razvoj umjetničkog izraza. Naručitelji djela nisu u tom vremenu podržavali umjetnost radi umjetnosti. Oslobođeni obrtničke skučenosti nekoliko je korčulanskih i bračkih kipara obilježilo razvoj i skulpturu 19. i 20. stoljeća. Kršinić, Lozica, Palavićini ili pak Ivan Rendić i Branislav Dešković, te mnogi drugi, približili su se velikim europskim umjetničkim strujanjima. Obrtničko poštovanje prema kamenu i vještina koja se stoljećima izučavala u ovim sredinama potaknula je umjetničko stvaralaštvo koje ne teži monumentalnostima već čistoći izraza.

Eksploatacija kamena na Braču se intenzivirala, dok korčulanski kamenolomi spavaju zaboravljeni među drvećem otočića koji su nekada bili utvrde rada. Bračka kamenoklesarska tradicija, prilagođena suvremenom tržištu, danas intenzivno eksploatira neobnovljive zalihe kamena, time ostavljajući rane u krajoliku. Međutim, kako bi opstala i odgovorila zahtjevima ubrzanog tržišta, prisiljena je prilagođavati se. Tim se zahtjevima nisu prilagodili korčulanski kamenari kojih na otoku ima sve manje.

Valorizacija i ulaganje u kamenoklesarski zanat od vitalne je važnosti za njegovo očuvanje. Veliku ulogu u promociji kamenarstava ima i obrazovanje kroz koje bi se trebalo ohrabrivati nove generacije za bavljenje ovim zanatom, ali i koje ima veliku odgovornost u prepoznavanju i razvijanju urođenih talenata kojih u ovom kraju nikada nije manjkalo. Naposljetku, treba poticati odgovorno ponašanje prema okolištu koji je stoljećima opskrbljivao kruh žiteljima našeg kraja, stoga treba smanjiti negativan utjecaj eksploatacijskih polja na okoliš koji nikako ne treba žrtvovati za potrebe gramzivog tržišta.

Literatura:

NEOBJAVLJENI IZVORI:

Jadrankamen, reference. CD, Arhiv Jadrankamena

Marinović. Ante. *Kamen.* mapa grafika. osobni arhiv

KNJIGE:

Belamarić, Josip. *Kamen istočnog Jadrana.* Split: Javna ustanova ReraSD, 2015.

Dokoza, Serđo. *Dinamika otočnog prostora.* Split: Književni krug Split, 2009.

Fisković, Cvito. „Juraj Dalmatinac“, *Mogućnosti.* god. X, br. 3, Split, 1963.

Fisković, Cvito. *Naši graditelji i kipari XV. i XVI. stoljeća u Dubrovniku,* Zagreb: Matica Hrvatska, 1947.

Gjivoje, Marinko. *Otok Korčula, II izdanje.* Zagreb: Vlastita naklada, 1969.

Halamić, Josip. *Rudarsko-geološka osnova/studija Dubrovačko-neretvanske županije .* Zagreb: Hrvatski geološki institut, 2008.

Jelinčić – Vučković, Kristina. „Topografija rustičnih vila na Braču“, magistarski rad, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 2005.

Kalogjera, Damir, Mirjana Svoboda, Višnja Josipović. *Riječnik govora grada Korčule,* Zagreb: Novi liber, 2008.

Marinković, Vinka. Miona Miliša. *Marmore laudatta Brattia.* Split: Muzej grada Splita, 2015.

Parica, Mate. *Arheološki tragovi kamenarstva u Dalmaciji od prapovijesti do kraja srednjeg vijeka,* doktorski rad, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, 2014.

Pletikosić, Lado. *Primjena kamena u graditeljstvu,* diplomski rad. Zagreb: Građevinski fakultet u Zagrebu, 2007.

Popara, Fanny. *Alessandro Vittoria i maniristička skulptura u Dalmaciji.* diplomski rad. Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu, 2016.

Raukar, Tomislav. *Hrvatsko srednjovjekovlje: ljudi, prostor, ideje*. Zagreb, 1977.

Šimunović, Petar. *Riječnik bračkih čakavskih govora*, Supetar: Golden marketing, 2006.

Tulić, Damir, Nina Kudiš. *Opatska riznica, katedrala i crkve grada Korčule*. Korčula: Župa sv. Marka, 2014.

Vitruvije, Marko. *Deset knjiga o arhitekturi*, II. knjiga, Zagreb: Golden marketing Institut građevinarstva hrvatske, 1999.

Vodanović, A. *Kiparsko-klesarski i graditeljski opus Tripuna Bokanića*. diplomski rad. Zadar: Sveučilište u Zadru, 2014.

ČLANCI:

Bezić Božanić, Nevenka, „Selački kamenari 18. i 19. stoljeća“, *Klesarstvo i graditeljstvo*, god. V., 3-4, Pučišća: Klesarska škola, 1994, (38-45).

Didolić, Petar. „Bračko kamenarstvo u toku vremena“. *Jadrankamen- Brač*. Vrandečić, Stanko (ur.). Pučišća: Jadrankamen, 2002. (177-195)

Didolić, Petar. „Historijski Brački kamenolomi“, *Brački zbornik*, vol. 3, Split, 1957., (101-106.)

Didolić, Petar. „Bračko kamenarstvo u toku vremena“. *Brački zbornik*, vol. 2. Split. 1954., (210-220.)

Fisković, Cvito. „Lazanićevi kipovi u Dubrovniku“. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*. Vol.6, No.1, Split: Književni krug Split, 1950. (27-31)

Fisković, Cvito. "Trifun Bokanić graditelj zvonika trogirske katedrale", *Novo doba*, XXIII, br. 307, Split, Božić 1940. (29-30)

Fisković, Igor. „Neki vidovi umjetničkog rada Jurja Dalmatinca u Šibeniku i Splitu“, *Radovi JAZU u Zadru*, br. 27-28., Zadar, 1981.

Fisković, Igor . Vicko Fisković, „Humačka crkvice sv. Ilije u bračkom kamenarstvu“, *Klesarstvo i graditeljstvo*, god. XXII., 3-4 (2011), (4-36)

Foretić, Damir. „ Trideset godina obnove Zagrebačke katedrale“, *Klesarstvo i graditeljstvo*, Vol. XXIX, No. 1-2, Pučišća: Klesarska škola 2019. (35-53).

Gjivoje, Marinko. „Antički kamenolomi na Korčulanskim otocima“, *Zbornik otoka Korčule*. 1, Zagreb: Ličke novine, 1970. (68-75)

Hilje, Emil. „Juraj Dalmatinac i Korčula- prilog za kronologiju gradnje šibenske katedrale“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, no. 25, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2001, (53-74)

Kečkemet, Duško. „Kamen na Braču i kamen s Brača“, *Jadrankamen - Brač*, Vrandečić, Stanko (ur.) Pučišća: Jadrankamen, 2002. (69-104)

Klisura, Frano. „Kamenoklesarstvo i obrazovanje potrebnih kadrova u Korčuli kroz stoljeća“. *Klesarstvo i graditeljstvo*. Vol. XX, No. 1-2, Pučišća: Klesarska škola Pučišća, 2009. (96-107)

Kršinić, Ana, Ivan Tomašić. „Utjecaj pigmenata i primjesa na postojanost boje i dekorativnost prirodnog kamena“. *Klesarstvo i Graditeljstvo* Vol. XX, No. 1-2, Pučišća: Klesarska škola, 2009. (77-86)

Lubiana, Orieta. „Velolučki govor“, *Hrvatski dijalektološki zbornik*, br. 16, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2010. (125-156)

Marinović, Frane. „Nazivlje u tehnologiji branja, prerade i transporta kamena“. *Jadrankamen - Brač*. Pučišća: Jadrankamen, 2002. (225-231)

Nikšić, Goran. „Andrijići u Dubrovniku“, *Renesansa i renesanse u umjetnosti Hrvatske*, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2008., (137-148)

Nikšić, Goran. „Korčulani u Mantovi-organizacija klesarske radionice za veliku narudžbu“. *Peristil*, br. 56, Zagreb: Društvo povijesničara umjetnosti, 2013. (81-86)

Nikšić, Goran. „Marko Andrijić u Korčuli i Hvaru“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 37, Split: Književni krug Split, 1997/1998., (191-222)

Parica, Mate. „Tragovi alata u antičkim i srednjovjekovnim kamenolomima Dalmacije kao pomoć pri kronološkom determiniranju pojedinih faza eksploatacije“, *Archeologia Adriatica VIII*, Zadar: Sveučilište u Zadru, 2014. (51-80)

Plastić. Tamara. Tonči Vlahović. „Klesarska škola Pučišća. Jučer i danas, a sutra?“. *Klesarstvo i graditeljstvo*. Vol. XXVII. Pučišća: Klesarska škola Pučišća, 2017. (3-13)

Plastić, Tamara. „Utjecaj sazrijevanja kamena na njegove fizičko-mehaničke karakteristike i dugotrajnost nakon ugradnje. *Klesarstvo i graditeljstvo*. Vol. XXIX, No 1-2, Pučišća: Klesarska škola Pučišća, 2019. (109.-126)

Prijatelj, Kruno. "Bokanićeva radionica u Trogiru", *Anali Historijskog instituta u Dubrovniku I*, Dubrovnik, 1952. (269-277)

Bužančić, Radoslav. „Antički kamenolomi Brača u vrijeme rane renesanse“, *Klesarstvo i graditeljstvo*, god. XIV., 3-4 (2003): (20-26)

Russel, Ben, Kristina Glicksman. „Najnoviji radovi na rimskim kamenolomima blizu Korčule i na Braču“. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Vol. 108, No. 1, Split: Arheološki muzej Split, 2015. (223-244)

Tušar, Božena, „Kamenolomi i okoliš“, *Građevinar 54* (2002): (355-363).

Vidić, Dragan. „Suvremene tehnologije eksploatacije arhitektonsko-građevnog kamena“. *Klesarstvo i graditeljstvo*. Vol. XXIX, No. 1-2. Pučišća: Klesarska škola, 2019. (93-107)

Zaninović, Marin. „Obrada kamena i kamenolomi u antici srednje Dalmacije. *Histria Antiqua*, vol. 3, Pula, 1997. (37-45)

INTERNETSKE STRANICE:

Borzić, Igor. Otok Korčula, primjer romanizacije dalmatinskog otoka : <https://www.bib.irb.hr/310791> (21.11.2019.)

Galić, Ivo, Igor Zorić, O. Krasić, D. Krsnik. Glavni rudarski projekt eksploatacije arhitektonskog građevnog kamena u kamenolomu Vrnik: <https://www.bib.irb.hr/240118> (2.2. 2020.)

Depolo, Vladimir. Miljenko Foretić, *Fabris*, Hrvatski biografski leksikon: <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=5802> (1.2. 2020.)

Likovno stvaralaštvo Vele Luke: http://www.lsvl.hr/pdf/lsvl_brosura_za_web.pdf (1.2.2020.)

Grad Korčula – U potrazi za izgubljenim zanatima : <http://www.korcula.hr/u-potrazi-za-izgubljenim-zanatima/> (27.1.2020.)

POPIS SLIKA:

Sl. 1. Bračke bunje (Belamarić. Josip. *Kamen istočnog Jadrana*. Split: Javna ustanova ReraSD, 2015., str. 11)

Sl. 2. Trullo u Pulji, Italija (<http://www.vacanze-in-trullo-puglia.it/trulli-origini-trulli-puglia/>)

Sl.3. Veselje unito

(http://www.jadrankamen.hr/index.php?option=com_content&task=view&id=23&Itemid=32)

Sl. 4. Veselje fiorito

(http://www.jadrankamen.hr/index.php?option=com_content&task=view&id=23&Itemid=32)

Sl. 5. Zemljovid područja kamenoloma na Braču (Russel.Ben, Kristina Glicksman. „Najnoviji radovi na rimskim kamenolomima blizu Korčule i na Braču“. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Vol. 108, No. 1, Split: Arheološki muzej Split, 2015., str. 234)

Sl. 6. Lik Herakla uklesan u stijenu (Rasohe), (Cambi. Nenad. Herkul na Braču, Klesarstvo i graditeljstvo, br. 1-2, Pučišća: Klesarska škola, 2013., str. 6)

Sl. 7. Kamenolom Rasohe (Marinković. Vinka. Miona Miliša. *Marmore laudatta Brattia*. Split: Muzej grada Splita. 2015., str. 6)

Sl. 8. Zemljovid otoka između Korčule i Lumbarde (Russel.Ben, Kristina Glicksman. „Najnoviji radovi na rimskim kamenolomima blizu Korčule i na Braču“. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Vol. 108, No. 1, Split: Arheološki muzej Split, 2015., str., 225)

Sl. 9. Galerijski kamenolom na Sutvari (Belamarić. Josip. *Kamen istočnog Jadrana*. Split: Javna ustanova ReraSD, 2015., str. 66)

Sl. 10. Trag antičkog usjeka u stijeni- pašarin (Marinković. Vinka. Miona Miliša. *Marmore laudatta Brattia*. Split: Muzej grada Splita. 2015., str. 12)

Sl. 11. Odvajanje kamenog bloka klinovima (Marinković. Vinka. Miona Miliša. *Marmore laudatta Brattia*. Split: Muzej grada Splita. 2015., str. 25)

Sl. 12. Transport kamenog bloka do luke (Marinković. Vinka. Miona Miliša. *Marmore laudatta Brattia*. Split: Muzej grada Splita. 2015., str. 25)

Sl. 13. Tradicionalni alati (Marinković. Vinka. Miona Miliša. *Marmore laudatta Brattia*. Split: Muzej grada Splita. 2015., str. 24)

Sl. 14. Reljef s prikazom kamenara iz Pule (Parica. Mate. „Tragovi alata u antičkim i srednjovjekovnim kamenolomima Dalmacije kao pomoć pri kronološkom determiniranju pojedinih faza eksploatacije“, *Archeologia Adriatica VIII*, Zadar: Sveučilište u Zadru, 2014., str. 77)

Sl. 15. Antički dvošilj (Parica. Mate. „Tragovi alata u antičkim i srednjovjekovnim kamenolomima Dalmacije kao pomoć pri kronološkom determiniranju pojedinih faza eksploatacije“, *Archeologia Adriatica VIII*, Zadar: Sveučilište u Zadru, 2014., str. 77)

Sl. 16. Katedrala sv. Jakova u Šibeniku oko 1890. godine (Belamarić. Josip. *Kamen istočnog Jadrana*. Split: Javna ustanova ReraSD, 2015., str. 27)

Sl. 17. Nikola Firentinac i Andrija Aleši, pročelje benediktinske crkve Santa Maria al Mare na Tremitima, dovršeno 1475. godine (Belamarić. Josip. *Kamen istočnog Jadrana*. Split: Javna ustanova ReraSD, 2015., str. 50)

Sl. 18. Jedna od kava na Vrniku 1910. godine (Belamarić. Josip. *Kamen istočnog Jadrana*. Split: Javna ustanova ReraSD, 2015., str. 66)

Sl. 19. Divona, Dubrovnik (Belamarić. Josip. *Kamen istočnog Jadrana*. Split: Javna ustanova ReraSD, 2015., str. 74)

Sl. 20. Zvonik splitske katedrale (Belamarić. Josip. *Kamen istočnog Jadrana*. Split: Javna ustanova ReraSD, 2015., str. 83)

Sl. 21. Vrnički kamenari (Belamarić. Josip. *Kamen istočnog Jadrana*. Split: Javna ustanova ReraSD, 2015., str. 85)

Sl. 22. Jedna od kava na Vrniku danas (foto: Franka Škoro)

Sl. 23. Pučišća, Kamenolom Prve klesarske zadruge, na razglednici tiskanoj 1912. godine (Belamarić. Josip. *Kamen istočnog Jadrana*. Split: Javna ustanova ReraSD, 2015., str. 48)

Sl. 24. Pavao Gospodnetić, sv. Elizej, druga pol. 16. stoljeća, šibenska katedrala (Popara. Fanny. *Alessandro Vittoria i maniristička skulptura u Dalmaciji*. diplomski rad. Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu, 2016., str. 43)

Sl. 25. Nikola Lazanić, sv. Jeronim, crkva sv. Vlaha u Dubrovniku (Popara. Fanny. *Alessandro Vittoria i maniristička skulptura u Dalmaciji*. diplomski rad. Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu, 2016., str. 36)

Sl. 26. Lanterna zvonika korčulanske katedrale (Belamarić. Josip. *Kamen istočnog Jadrana*. Split: Javna ustanova ReraSD, 2015., str. 29)

Sl. 27. Grbovi korčulanskih klesara, lapidarij muzeja grada Korčule (Belamarić. Josip. *Kamen istočnog Jadrana*. Split: Javna ustanova ReraSD, 2015., str. 76)

Sl. 28. Frano Kršinić, Na kupanju, 1934., Zagreb, Moderna galerija

(<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=34237>)

Sl. 29. Škola s praktičnom obukom Korčula, školska kamenarska radionica (Klisura. Frano. „Kamenoklesarstvo i obrazovanje potrebnih kadrova u Korčuli kroz stoljeća“. *Klesarstvo i graditeljstvo*. Vol. XX, No. 1-2, Pučišća: Klesarska škola Pučišća. 2009., str. 97)

Sl. 30. Klesarska škola u Pučišćima, aneks škole, digitalna montaža (Plastić. Tamara. Tonči Vlahović. „Klesarska škola Pučišća. Jučer i danas, a sutra?“. *Klesarstvo i graditeljstvo*. Vol. XXVII. Pučišća: Klesarska škola Pučišća, 2017., str. 10)

Sl. 31. Galerija Meštrović (<https://mestrovic.hr/muzej/galerija-mestrovic/>)

Sl. 32. Zadarske morske orgulje

(<https://www.zadar.travel/hr/vodic/atrakcije/19-04-2007/morske-orgulje#.Xjc-79X0nIU>)

Sl. 33. Kamenolom u Pučišćima

(<https://www.livecamcroatia.com/hr/blog/pucisca-u-top-10-najljepih-europskih-sela/>)

SVEUČILIŠTE U SPLITU
FILOZOFSKI FAKULTET

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

kojom ja Franka Škoro, kao pristupnik/pristupnica za stjecanje zvanja magistra/magistrice povijesti umjetnosti i povijesti, izjavljujem da je ovaj diplomski rad rezultat isključivo mogega vlastitoga rada, da se temelji na mojim istraživanjima i oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio diplomskoga rada nije napisan na nedopušten način, odnosno da nije prepisan iz necitiranoga rada, pa tako ne krši ničija autorska prava. Također izjavljujem da nijedan dio ovoga diplomskoga rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

Split, 20.2.2020.

Potpis

Franka Škoro

Izjava o pohrani završnog/diplomskog rada (podcertajte odgovarajuće) u Digitalni

repozitorij Filozofskog fakulteta u Splitu

Student/ica: Franka Škoro

Naslov rada: Kamenoklesarske tradicije Brača i Korčule

Znanstveno područje: povijest umjetnosti

Znanstveno polje: komparacija kamenoklesarske tradicije Brača i Korčule

Vrsta rada: teorijsko - istraživački

Mentor/ica rada:

Josip Belanarić, prof. dr. sc.

(ime i prezime, akad. stupanj i zvanje)

Komentor/ica rada:

(ime i prezime, akad. stupanj i zvanje)

Članovi povjerenstva:

Ivana Čepeta-Rakić, doc. dr. sc., Vedran Barbarić, doc. dr. sc.

(ime i prezime, akad. stupanj i zvanje)

Ovom izjavom potvrđujem da sam autor/autorica predanog završnog/diplomskog rada (zaokružite odgovarajuće) i da sadržaj njegove elektroničke inačice u potpunosti odgovara sadržaju obranjenog i nakon obrane uređenog rada. Slažem se da taj rad, koji će biti trajno pohranjen u Digitalnom repozitoriju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Splitu i javno dostupnom repozitoriju Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu (u skladu s odredbama Zakona o znanstvenoj djelatnosti i visokom obrazovanju, NN br. 123/03, 198/03, 105/04, 174/04, 02/07, 46/07, 45/09, 63/11, 94/13, 139/13, 101/14, 60/15, 131/17), bude:

a) rad u otvorenom pristupu

b) rad dostupan studentima i djelatnicima FFST

☒ c) široj javnosti, ali nakon proteka ☒ 6 / 12 / 24 mjeseci (zaokružite odgovarajući broj mjeseci).

(zaokružite odgovarajuće)

U slučaju potrebe (dodatnog) ograničavanja pristupa Vašem ocjenskom radu, podnosi se obrazloženi zahtjev nadležnom tijelu u ustanovi.

Mjesto, nadnevak: 20. 2. 2020.

Potpis studenta/studentice: Franka Škoro